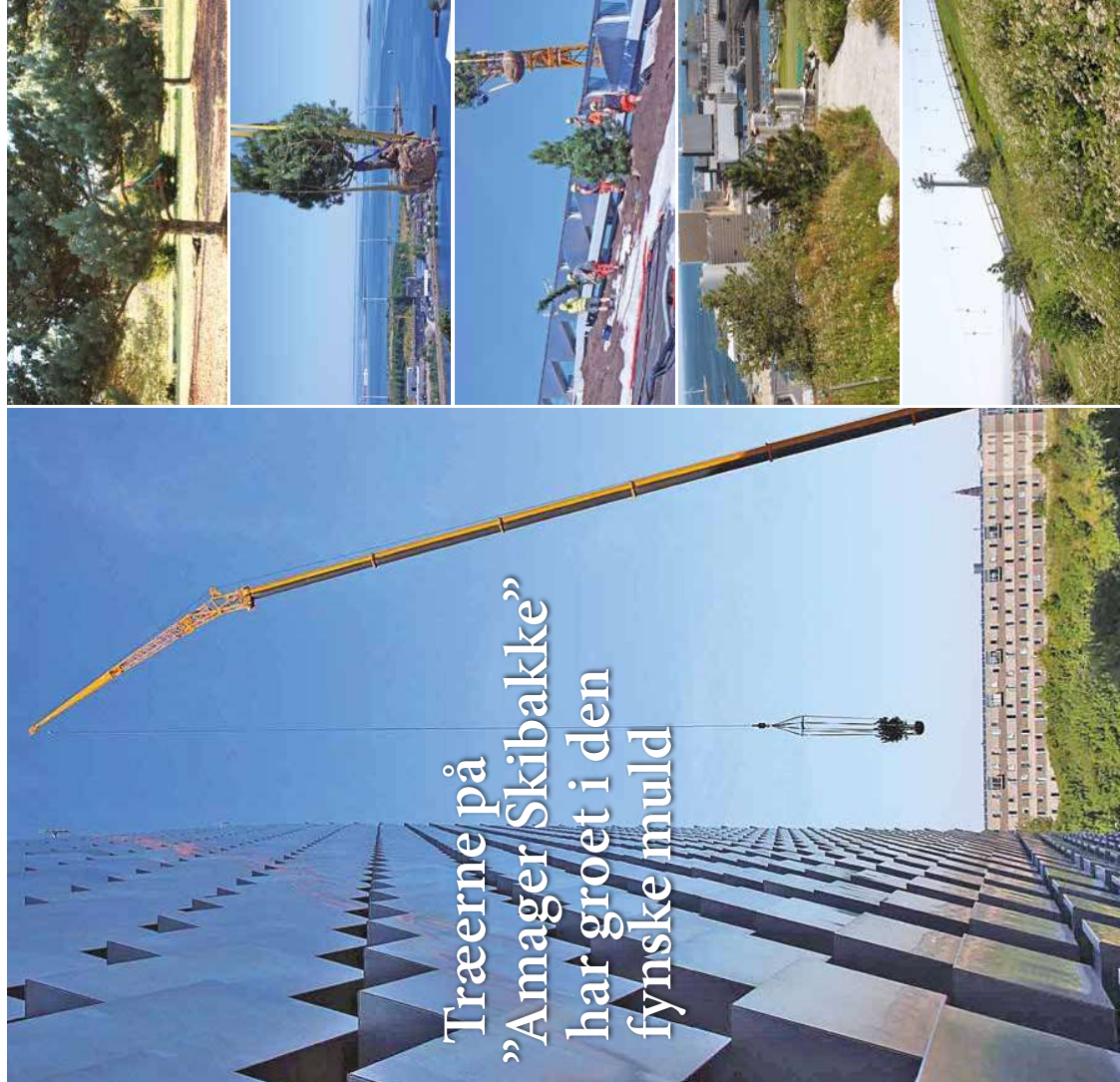

Landskab

Træerne på "Amager Skibakke" har groet i den fynske muld

Træerne og buskene på Amager Skibakke er vokset op i den fynske muld på Kortegaards Planteskole.

Kort vej fra produktion til projekt skåner planterne. Det sætter vi pris på, for vi producerer gode danske træer i 110 hektar på Fyn med passion og respekt for miljøet.

Under hensyntagen til dette projekts meget specielle udfordringer, både arkitektonisk og klimamæssigt, har Amager Ressource Centers rådgiver i samråd med

udførende anlægsgartner og os udvalgt træer og buske, som kan stå distancen på skibakken.

Skibakken blev indviet i oktober 2019.

TænK grønt i tide

Beredydighed skal tænkes ind allerede ved projektering. Du er altid velkommen til at henvende dig til os og få kvalificeret rådgivning i forbindelse med dine projekter.

Øvej 10, Kappendrup

5550 Langeskov

Telefon 65 97 26 56

pkj@kortegaard.dk

www.kortegaard.dk

Vil du se flere projekter og få en "foretur" i planteskolen?

PLATO

Større, tungere og nu med lys

Vores PLATO familie er vokset og findes nu i endnu flere størrelser. Bag det elegante ydre kan der tilføjes skjulte vægtklodser, så møblerne udgør en præventiv og hastighedsdæmpende funktion på udsatte steder. Desuden er der også mulighed for integreret og tryghedsskabende lys i alle regnbuens farver.

PLATO kan tilpasses på specialmål og tilbydes som standard i Ø900, Ø1800, Ø2400 og Ø3200 mm.

Serien indeholder udover puffer også bord, plantekumme og affaldsbeholder.

Læs mere om alle mulighederne og bliv inspireret på www.g9.dk/PLATO

WWW.KANTDESIGN.DK

Vi kan støbe kanter

fra

10 cm x 10 cm

til

50 cm x 40 cm

IN SITU TIL SPECIELLE OPGAVER:

- Sandkasser • Støttemure
- Bænke • Byrumsmøbler
- Kantsten • Vandrender

KONTAKT OS FOR SPECIAL LØSNINGER

+45 6080 7010 ✉ info@kantdesign.dk

www.kantdesign.dk 📘 fb.me/kantdesign.dk 📷 instagram.com/kantdesign.dk

Landskab nr. 4—2020 Årgang 101

Ansv. redaktør:
Christina Capetillo,
ph.d., arkitekt MDL MAA
Landskab
Peter Bangs Vej 30,
2000 Frederiksberg
Tlf: +45 22 24 36 21
E-mail: landskab@kantdesign.dk
landskabsarkitektur.dk

Redaktionsudvalg
Margrethe Holtenberg (fmd.),
Steen Biegaard,

Anne Datt Keilhaug,
Christina Capetillo,
Lise Lotte Krogsgaard,
Lise Lotte Krogsgaard,
Julie Linke Bank (suppl.),
Nordisk repræsentation:
Jussi Luoma, Finland;
Ulla R. Pedersen, Island;
Maja Kozak Dehlin og
Annesette Milner, Norge;
Sabina Richter, Sverige
Trefold

Korrektur
Tilde Tvedt
Oversættelse til engelsk
Dorte Herholdt Silver

Annoncer
DG Media as
Havneholmen 33, 1501 København V
Steen Hakarsson
Tlf: +45 33 14 47 07
E-mail: steen.h@dgmedia.dk
www.dgmedia.dk

Abonnement
Receptionen, Akademisk
Arkitektforening
Tlf: +45 30 85 90 00
E-mail: abonnement@
arkitektforening.dk
Online: https://shop.
arkitektforening.dk/dk/
35-abonnementer

Abonnementspriser 2020
Danmark 1072 kr. inkl. moms og
forsendelse
Norden, Grønland og Europa 1159 kr.
inkl. moms og forsendelse.
Norge er undtaget moms. Denne
fratræktes.

Øvrige udland 1089 kr. inkl.
forsendelse.
Landskab 145 kr. inkl. moms, ekskl.
porto.
Landskab udkommer 8 gange om
året

Udgiver
Dansk Landskabsarkitektur
Peter Bangs Vej 30,
2000
Tlf: +45 33 32 23 54
www.danskelandskabsarkitektur.dk
i samarbejde med Akademisk
Arkitektforening

Tryk
Steen Biegaard
Medlem af Danske Specialmedier
ISSN 0023-8066

Forside: Herlev Hospital 2019
Foto: SLA

En uendelig helhed 5 An Infinite Whole 6

Christina Capetillo

Minnesplatsen Gravitational ripples 8

Lea Persägar

Herlev Hospitals ny natur 12

Birgitte Louise Hansen

Bispebjerg Hospitals haver 21

Birgitte Louise Hansen

Det lange seje træk – den grønne tråd 28

Peter Juhl

Lustfyllda moln av grönt – om

Sven-Ingvar Anderssons uppkvistade pilar 33

Mats Daniel Nilsson

Forbindelser 36

Sirkku Singer og Christian Bilbo Vedel

Højt hus i Brande – om landskabs- interesser i planlægningen 42

Martin Odgaard

Boganbefaling 44

DL nyt 46

Landskabsarkitektur som brugskunst – en samtale om Health
Design 48

► Gode samarbejdsprocesser skaber vi i fællesskab

OKNygaard inviterer dig til en samarbejdsworkshop inden opstart af anlægsprocessen. Her bliver vi klogere på hinanden og de forventninger, vi har til en god proces. Vi opstiller en hensigts-erklæring om, hvordan vi løser uoverensstemmelser og sikrer et godt samarbejde gennem hele projektet.

www.oknygaard.dk

Hér begynder vi at finde gode løsninger sammen

Tillid

Med samarbejdsworkshop

Uden

Workshop

Tid

//
Tillid, gode relationer og fælles forståelse af det samlede projekt er grundlaget for godt samarbejde.

En uendelig helhed

Alt levende er indbyrdes forbundet. Det er en grundlæggende erkendelse, som vi som menneskehed er kommet nærmere i den krise, som først klimaforandringerne og siden Corona har kastet os ud i. Vi forholder os til denne relationelle præmis på forskellig vis – den kan både beskrives og fejres, men også udfordres og negeres. Dette nummer samler en serie projekter, hvor relationen mellem menneske og natur kommer forskelligartet til udtryk.

Billedkunstneren Lea Porsager er i sit kunstneriske virke optaget af videnskab, politik, feminisme og det esoteriske og i, hvordan både intellektuel og intuitiv viden kan komme til udtryk i performative og stedsspecifikke møder mellem krop og verden. *Gravitational ripples*, tilegnet ofrene for naturkatastrofen i Sydøstasien i 2004, er opført i Stockholm og var indstillet til Bästa landskabsarkitektur 2019 af Sveriges Arkitekter. I juryens motivering beskrives værket som "en välkomnande plats att sölja på och vistas i, för anhöriga och allmänhet, med stark närvaro av jord, himmel, grönska och vatten. (...) En stark idé som omsatts till en poetisk och mjuk, fysisk form som gör platsen till mer än ett monument."

Birgitte Louise Hansen beskriver Bispebjerg Hospitals kulturarvsprojekt og den udvikling, haveanlæggene har gennemgået. Hun taler også om Herlev Hospitals ny natur med Stig L. Andersson og Bjørn Ginman fra SLA. "Landskabsarkitektur er knyttet til en bestemt forestilling om at servicere det byggede miljø. Sådan arbejder vi ikke. Vi arbejder med det komplementære til det byggede miljø. Det, vi arbejder med, er det groede miljø – ikke landskabsarkitektur," siger Stig L. Andersson. Det centrale begreb i dette arbejde er den æstetiske naturfølelse, der dækker et spektrum af erkendelser og sansninger af det levende, vilde og stoflige, som vi kender fra naturoplevelser.

Peter Juhl skriver om vigtigheden af at lade landskabsarkitekter være *den grønne tråd* i særligt hospitalsanlæggene rundt om i landet: "Når vi som landskabsarkitekter har mulighed for at være gennemgående rådgivere, kan vi formidle og fastholde landskabets formål, kvalitet og udvikling." Udarbejdelsen af udviklingsplaner for udearealerne på sygehusene er centrale for at sikre, at sygehusenes konstante forandringer og tilpasninger ikke går ud over vigtige landskabelige værdier.

Ydermere skriver Mats Daniel Nilsson om Sven-Ingvar Anderssons pilelund på Marnas; Sirkku Singer og Christian Bilbo Vedel reflekterer over den konkrete forbindelse i en serie af deres projekter; Martin Odgaard spørger til vores grænser for, hvor stort et bygningsværk kan være i forhold til et landskabsrum.

Alt hænger sammen i en uendelig helhed. Vore liv består af en serie af forskellige tilstande – det giver mening, at den tråd, der forbinder os, er foranderlig lige som naturen, men konstant til stede.

Dette nummer af *Landskab* er tilegnet arkitekt, professor Anders Abraham.

Christina Capetillo

An Infinite Whole

All living things are interconnected. This is a fundamental insight that humanity has come closer to grasping during the crisis we are currently facing due to, first, climate change and, next, the coronavirus pandemic. Each of us deals with this relational premise in our own way – describing and celebrating it or, sometimes, challenging and denying it. This issue of *Landskab* features a number of projects that reflect the relationship between humanity and nature in different ways.

In her artistic practice, Lea Porsager works with science, politics, feminism and the esoteric and with the expression of both intellectual and intuitive knowledge in performative and site-specific encounters between body and world. *Gravitational Ripples*, a memorial in Stockholm dedicated to the victims of the natural disaster in Southeast Asia in 2004, was nominated for *Bästa Landskapsarkitektur 2019* (Best Landscape Architecture 2019) by Architects Sweden. The jury describes it as ‘a welcoming site to mourn at and to visit, for relatives and the general public, with a strong presence of earth, heaven, greenery and water. (...) A powerful idea translated into poetic and soft, physical form, which makes the site more than a monument.’

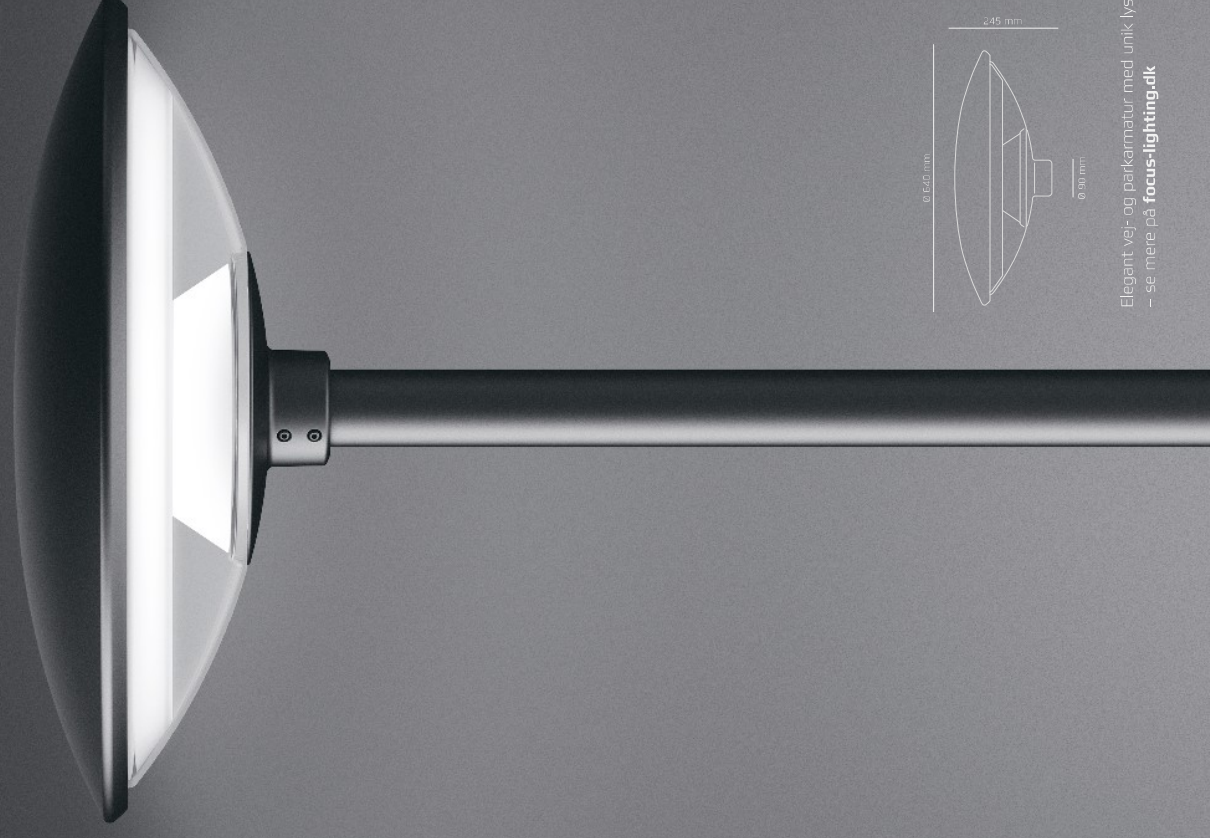
Birgitte Louise Hansen describes Bispebjerg Hospital’s cultural heritage project and the development of the hospital grounds. She also discusses Herlev Hospital’s ‘new nature’ project with Stig L. Andersson and Bjørn Gimman of SLA. ‘Landscape architecture is associated with a particular notion of servicing the built environment. That’s not how we work. We work with what complements the built environment. Our work deals with the grown environment – not landscape architecture,’ says Stig L. Andersson. The key concept in this work is the aesthetic appreciation of nature, which covers a spectrum of insights and sensory perceptions of the living, wild and textural qualities we recognize from experiences of – and with – nature.

Peter Juhl writes about the importance of letting landscape architects ensure a consistent *green theme*, particularly in hospital landscape designs around the country: ‘When we as landscape architects are able to act as long-term consultants, we can communicate and preserve the purpose, quality and development of the landscape.’ Development plans for the outdoor space around hospitals are key for ensuring that the constant changes and adaptations of hospitals do not diminish important landscape values. Mats Daniel Nilsson writes about Sven-Ingvar Andersson’s willow grove at Marnas; Sirrku Singer and Christian Bilbo Vedel reflect on the concrete connection in selected joint projects; Martin Odgaard discusses where our limits lie with regard to how big a building can be in relation to a landscape space.

Everything is connected in an infinite whole. Our lives consist of a series of different states – it makes sense that the thread that connects us is variable, like nature, but ever present.

This issue of *Landskab* is dedicated to architect, professor Anders Abraham.

Christina Capetillo

Minnesplatsen Gravitational ripples

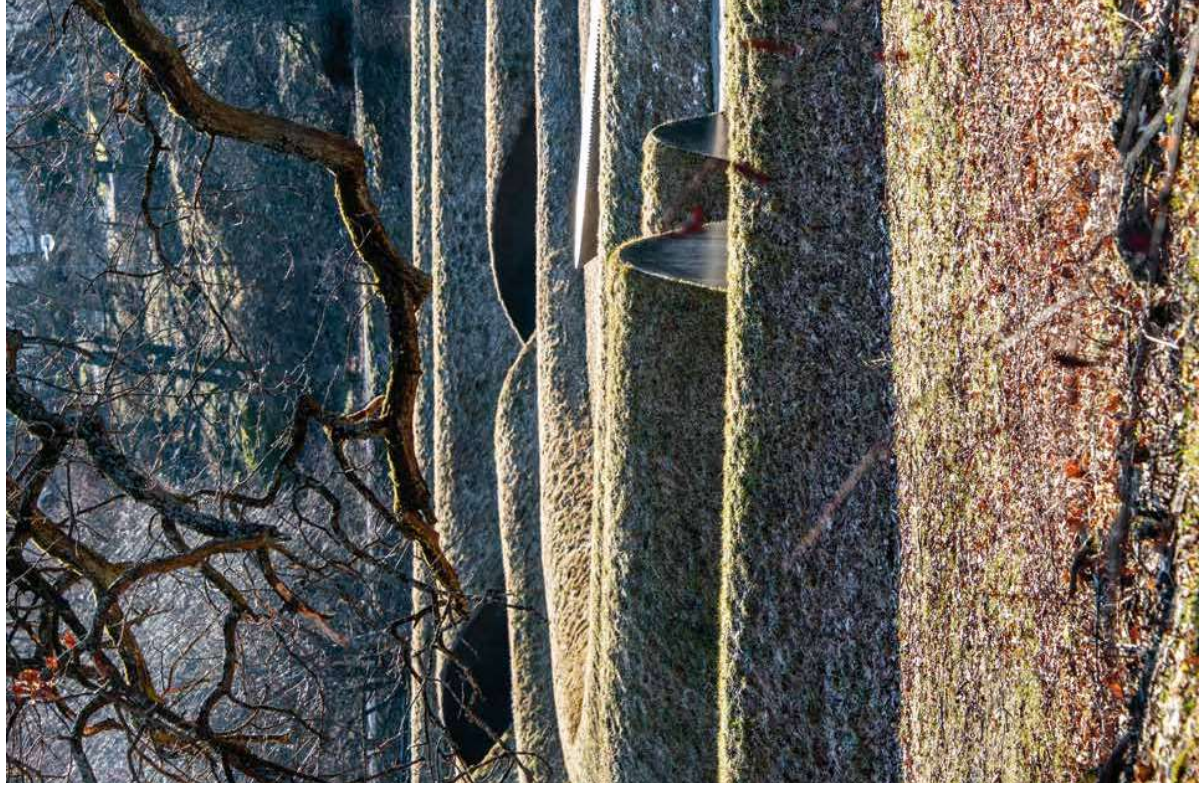
Lea Porsager

Den 26 december 2004 drabbades Sydostasien av en av de största naturkatastroferna i modern tid. En kvart miljon människor måste sina liv till följd av en tsunami i Indiska oceanen. 543 av dessa var svenskar. I samband med 10-årsminnet av flodvågskatastrofen beslöt den svenska regeringen att skapa en minnesvård. År 2017 vann konstnären Lea Porsager den internationella konsttävlingen med jordkonstverket *Gravitational Ripples*. Jordkonstverket invigdes i 2018 och var nominerad till Landskapsarkitekturpriset 2019.

Gravitational Ripples är inspirerad av ett kosmiskt fenomen känt som gravitationsvågor. Dessa vågor uppstår när två himlakroppar kolliderar och lösgör en energi så kraftfull att tid och rum påverkas. I verket ges allas fenomenet som en dubbelspiral av jordvallar omsorgsfullt integrerade i landskapet. Ett nätverk av gångar gör det möjligt för besökaren att röra sig genom verket, hitta sin egen väg och upplevelse. I konstverkets mitt frammanför två ovala bronsskulpturer bilden av kretsande himlakroppar. På den större skulpturen finns namnen på de svenskar som miste sina liv i flodvågskatastrofen och vars anhöriga lämnat samtycke. Minnesvården är en plats för sorg och eftertanke men också för glädje och hågkomst. I samspel med tiden följer *Gravitational Ripples* årstiderna och befinner sig i ständig omvandling.

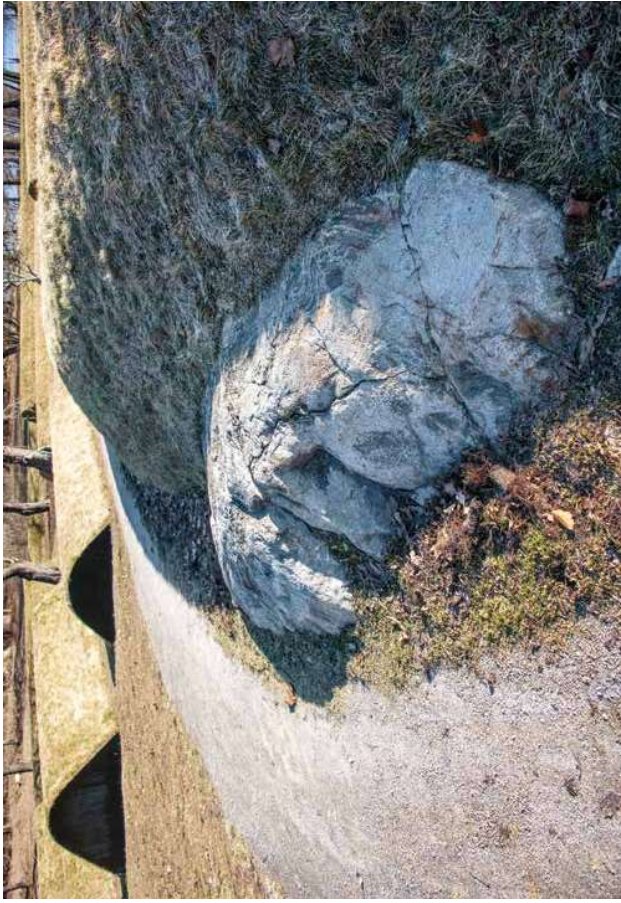
Gravitational Ripples är skapat av Lea Porsager tillsammans med Søren Assenholt, Rasmus Strange, Thue Tobiasen och Synnøve B. Brøgger. Verket har beställits av Statens fastighetsverk och Statens konstråd, och är utfört i samarbete med Kungliga Djurgårdens förvaltning. Minnesvården ägs och förvaltas av Statens fastighetsverk. Material: Jord, växter, brons, stål.

Lea Porsager (f. 1981, Frederikssund, Danmark) i sin konstnärliga praktik väver Lea Porsager samman fabulering och spekulativ med ett antal olika medier som film, skulptur, fotografi och text. Hennes arbeten är ofta inspirerade av kvantteori, esoterism och feministisk teori. Porsager tog sin masterexamen i Fri konst från Kungliga Danska Konstakademien och Städelelschule i Frankfurt am Main 2010. Hon är sedan 2015 anställd som doktorand på Konstgöskolan i Malmö, Lunds universitet. Porsager har haft flera separatutställningar både i Danmark och internationellt. Hon har även medverkat i gruppställningar som *Broken Symmetries* på FACT i Liverpool (2018), *Istanbulbiennalen* (2015) och *documenta 13* i Kassel (2012).

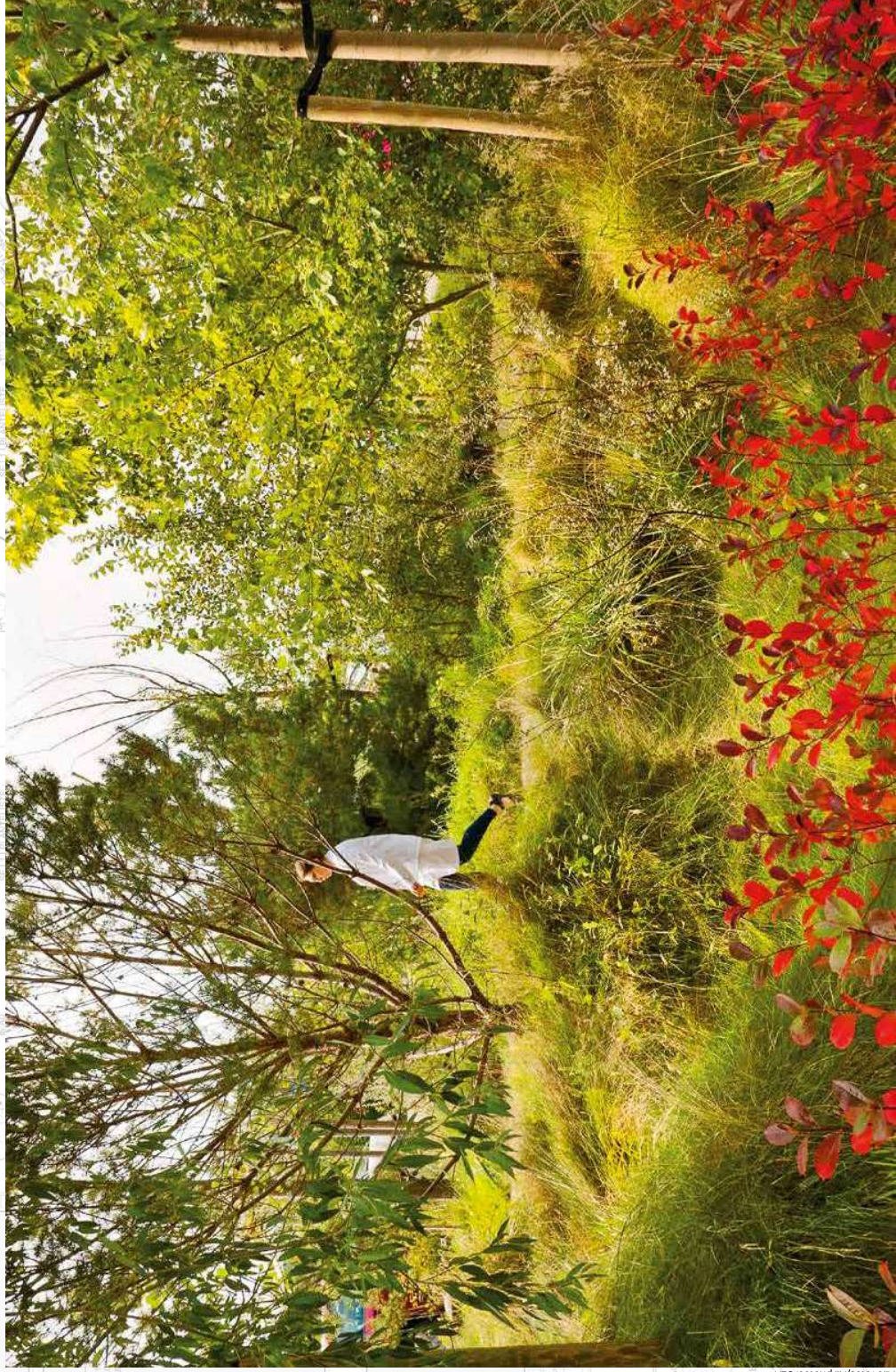
Fotos och illustrationer/Photos and illustrations: Lea Porsager. Board Essay / Statens Konstråd. Model: Malle Madsen.

Herlev Hospitals ny natur

Birgitte Louise Hansen

Aller fotos/All photos: SLA

I en tid, hvor Covid-19 raser over hele verden, bliver vi mennesker mindet om, at vi som art er forbundet via vores natur, kroppen. Angsten for virusudbrudde er kædet sammen med en eksistentiel angst for den fare, der lurar i naturen som en tsunami, et jordskælv, en lavine, et lynnedslag, vilde dyr, der kan slå en ihjel, slanger og edderkopper, der kan bide, en urskov man ikke kan finde ud af, eller en gren man kan få i hovedet. Menneskets forhold til natur – særligt den vilde – er derfor ambivalent. På den ene side fascinerer den os i sin skønhed. Samtidig virker den skræmmende. Det ligger derfor dybt i menneskets karakter at kontrollere, kultivere, begrænse og eliminere naturens kræfter. Naturen kan dog også tjene som værktøj for erkendelse. I en verden, hvor stadig flere mennesker bor i byer bygget af sten, beton, stål, glas og asfalt, kan det føre til en vis fremmedgørelse overfor, hvad det vil sige at tage del i naturen. Psykolog og kulturanalytiker professor Svend Brinkmann problematiserer i sin seneste bog *Hvad er et menneske*, hvorledes mennesket og det miljø, det beboder, ikke er adskilte enheder. Menneskers samfundsmæssige organisation og leveform er i hans fortolkningsmodel sammenhengende med nyretter eller andre selvorganiserende mekanismer i naturen. Det, der adskiller arten Homo Sapiens fra andre arter, er, at vi med Brinkmanns ord er "blevet en planetdannende naturkraft på linje med jordskælv og vulkanudbrud". Menneskets civilisation har ikke kun frembragt positive resultater. Den måde, vi indgår i Jordens kredsløb, er – som klimakrisen viser, destruktiv. Vores kultur påvirker vores egen arts overlevelse. At ændre det er den antropocene tids udfordring.

Det groede miljø

Det kan måske synes højstet at diskutere klimakrise og filosofi i forbindelse med et hospitals haveanlæg. Ikke desto mindre forholder Herlev Hospitals nye naturanlæg sig til begge områder via SLA's virksomhedsfilosofi, der har manifesteret sig i mange andre offentlige anlæg som Bryghøvangeren og Sankt Kjelds Plads (2019), SUND Naturpark ved Panum Institut (2017) og Novo Nordisk Naturpark (2014). Haveanlægget ved Herlev Hospital er i sin essens ikke anderledes end disse andre projekter. Det er symptomatisk for SLA's arbejde lige nu. Ud over det er haveanlægget repræsentant for en nyfortolkning af læget landskabsarkitektur. SLA er ikke landskabsarkitekter i en traditionel forstand. "Landskabsarkitektur er knyttet til en bestemt forestilling om at servicere det byggede miljø. Sådan arbejder vi ikke. Vi arbejder med det komplementære til det byggede miljø. Det vi arbejder med, er det groede miljø – ikke landskabsarkitektur", siger Stig L. Andersson. Deres arbejde tager udgangspunkt i en kritik af de sidste 100 års byudvikling, hvor "det groede miljø" er blevet fortrængt til fordel for "det konstruerede og byggede miljø". Det har ifølge SLA ført til "byer i ubalance". Tegnestuens mange opgaver kan ifølge dem selv ses som et udtryk for, at der er en stigende interesse for, "hvad naturen kan gøre godt for byudviklingen". SLA er – på linje med en række andre miljøbevidste aktører og interessenter – agenter i en samfundsmæssig udvikling, der handler om at skabe bæredygtige byer. Med deres projekter ønsker de at skabe et modtryk – at skabe en ny natur, men grundlæggende på menneskets præmisser. Strategien har en dobbelt målsetting: dels den naturtekniske og miljømæssige, men lige så vigtig en æstetisk og erkendelsesmæssig.

Natursyn og filosofi

Kilden til Herlev Hospitals nye haveanlægs bricolage af naturlige elementer skal findes i Stig L. Anderssons tankerunden og billedsprøg. Parallelt med SLA's projekter har han stået for en serie af udstillinger, hvor han som en blanding af kunstner, videnskabsmand og shaman har skabt diverse naturtableauer. Her sammensættes naturobjekter som sten, granit og kalk, tang og muslingeskaller, trærodde og grene, sommerfugle og pels med menneskeskabte objekter som knive, en panfløjte, en hånd af metal, i kombination med lagtagelser og tanker i form af fotos, tekster og tal. Universet refererer til kunstens verden. Det er udtryk for en samlers nysgerrighed og forundring over for naturens bestanddele. Men det er også mytologisk på en poetisk måde. I en tekst skrevet til udstillingen *Fortællingen om de blinde* fra 2016 udfolder Stig L. Andersson således en dyb fascination af det mytologiske, der ligger indlejret i det danske landskab. På associativ vis skabes der forbindelser mellem naturens fænomener, det skandinaviske landskab, figurer og fortællinger fra den nordiske mytologi, naturånder og vilde dyr som ulve.

Ulven er et gennemgående tema i ovennævnte fortælling. Og man fornemmer en vis lighed med vandringsmanden Stig, der "søger efter noget på sin vej". Det, Stig L. Andersson søger, er "Den æstetiske naturfølelse". Et begreb, som bl.a. refererer til Guldaldermalerens retorik, tankeset, gåremål og udtryk. "Den æstetiske naturfølelse er måden vi forholder os på over for det, vi sanser. Det er et æstetik som sansning, ikke æstetik som hvordan noget ser ud. Den æstetiske naturfølelse er det skønne i naturen, som mærkes i mødet med naturens orden som vinden, lyset i skyerne og lydene af insekter. Det er som at se uden syn", skriver Stig L. Andersson. Som for guldaldermalerne J.Th. Lundbye og P.C. Skovgaard handler det for ham om at "stå ansigt til ansigt med naturens proces, det skønne i naturen". Herved stimuleres vores livsfølelse, skaberkræften og vores forundring, der senere bliver til tanksomhed og refleksion, og siden til erkendelse", skriver han. "Mødet med naturens processer skaber i os en længsel efter den lykkefølelse, der er tæt forbundet med skønheden".

At opholde sig i naturens tidløse poetiske variation, materiale og rum giver ifølge Stig L. Andersson mennesket en mulighed for at føle en vis form for frihed. Men naturen er ikke blot skønhed, poesi og lykke. Naturen er også det vilde, utæmmede, voldsomme, farlige og ulekkere slimede. Ulven i Stig L. Anderssons narrativ er i den sammenhæng et billede på "den vilde natur". Det mennesker frygter, men også ærer. Historien om "Den lille rødhættede og ulven" er i Andersson version fyldt med blod, død og ulykke. Ulven gør, hvad den skal for at overleve; den slår ihjel og reproducerer. Via kroppen er mennesket forbundet med samme drifter. Den vilde natur er derfor ikke kun hyggelig. Den bringer mennesket i kontakt med dets indre natur og dybe følelser. Når SLA lægger døde egetræer ind i Herlev Hospitals haveanlæg, for at de langsomt kan fortæres af biler og mikrotegnaturer, spejler de den cykliske proces, der kendetegner naturen. At liv og død er forbundet. "Af jord er du kommet. Til jord skal du blive". Hvorvidt patienter og pårørende på hospitalet finder det beroligende at se på dette haveanlæg er et spørgsmål. I en økologisk sammenhæng er det også irrelevant, da dødt ved har en rolle i naturens økosystem. Betydningen af de døde træer er således forskellig alt efter, hvordan man ser på dem. Som

billede er det dog et helt bevidst spørgsmål: et valg der er taget. Det handler ikke kun om fortællers skønhed, men om biologi; at døde træer repræsenterer en anden form for liv. Det er et eksempel på, hvordan æstetik og videnskabelig rationalitet ønskes forenet i SLA's arbejde.

Balancen mellem det æstetiske og det videnskabelige var ligeledes temaet for Stig L. Anderssons kuratering af den danske pavillon på Arkitektbiennalen i Venedig i 2014. Med titlen *Empowerment of Aesthetics* ønskede han at kommunikere, at det æstetiske har en værdi i sig selv. Det æstetiske kan ikke forklares på rationel vis. Der er tale om en følelse, en stemning, en atmosfære. Det er ikke udtryk for romantik. Æstetik handler ifølge Stig L. Andersson om ikke alene om det, der behæger. Det inddrager alle kroppens sanser og de følelser, der er forbundet med det; lyse som mørke. Den æstetiske naturfølelse medierer på fænomenologisk vis så at sige imellem et ydre fysisk rum og et indre mentalt. I en verden drevet af det rationelle principps tankegang, kan det være svært at håndtere. For hvordan kan man som landskabsarkitekt italesætte noget så abstrakt? Hvilke spørgsmål passer til det? Hvilke midler? Omgivelsespsykologien har ikke nødvendigvis et svar. Omend der udføres mange studier for at bevise, hvorledes for eksempel natur har helbredende kræfter. Den franske filosof Gaston Bachelard advarede decideret imod at psykologisere det fænomenologiske i sin bog *Poetics of Space*. I stedet taler han for en accept af, hvad han kalder en poetisk forestillingsevne. Det er at sammenligne med en drømmetilstand, hvor man transcenderer det fysiske rum for at bevæge sig i et poetisk ladet rum på kanten af virkeligheden. Det er tilsyneladende denne tilstand, SLA forsøger at tilvejebringe i sine naturlandskaber.

Naturæstetik og udtryk

På Herlev Hospitals hjemmeside anvender de betegnelser som *Urskoven*, *Stribehaven*, *Den røde høve* og *Molekylet* om SLA's haveanlæg. Disse navne, der stammer fra konkurrenceforslaget, var udelukkende konkurrencebetegnelse, fortæller Stig L. Andersson. Han er i øvrigt kritisk over for at beskrive deres anlæg som et vist antal rumtyper.

De arbejder ikke med typologier som i arkitektur. "Det groede miljø har sin egen orden, sin egen måde at arbejde på", siger han. Det, de laver, er "ny natur". Formålet er at skabe bedre liv for mennesker i bytvedsmæssigt - som økosystem - og æstetisk. "Mennesker har brug for natur for at få et helt liv", siger Stig L. Andersson. Bag det æstetiske skjuler sig således en etisk opgave: at tjene verden, og det gælder ikke kun mennesket. Det handler også om at skabe grobund for biodiversitet i plante og dyresamfundet. "Tegnestuen består derfor af en bred sammensat faglighed med bl.a. arkitekter, landskabsarkitekter, biologer, gartnere, sociologer, antropologer, kunsthistorikere og journalister, der arbejder sammen om at udvikle den ny natur som natur og begreb. Når det er sagt, så har SLA's ny natur også et billedmæssigt udtryk. På den hvide forplads ved hospitalets hovedindgang blandes cykelstativer og træbeplantninger med forhøjninger af sorte, brune, orange og grå sten, der bryder den hvide flade. Stisystemer slinger sig videre, ind og ud mellem grupper af store fuldvoksne træer, til de omkringliggende parkeringsarealer, hvis sorte asfalt og hvide striber kontrasteres af et væld af piletærrer. Et vandhul har tilsyneladende også en plads i planen. ligesom en vildeng breder sig i den sydlige del af anlægget.

"Vi kører efter den læresætning, der hedder, at man har helium og brint og et stort rum, og så venter man 14 milliarder år. (...) Det har jo vist sig at være en rigtig god metodik, så den bruger vi som billede på en udvikling. (...) At vide, hvad det er, man sætter sammen, men ikke kende udfaldet. Det er den praksis, vi arbejder efter. (...) Vi har undersøgt jordbundsforholdene, vi har tilført nye jordtyper, startet med frø – altså, der er forskellige tilgange – og så ser vi, hvordan sammensætningen udvikler sig."

Stig L. Andersson

Det virker ordnet og forvildet på samme tid. I hospitalsgården fortsættes dette landskabelige udtryk, hvor hjemmehørende arter som fyr, bøg, birk, tjørn, bregner og bærbuske vækker minder om den danske natur – mest af alt om skovarealer. At stystemerne ikke er retfinede og symmetriske har at gøre med, at naturen ligger til grund for det formsprog, SLA skaber. "Vi lærer af naturens processer, og så gentager vi det. Og nogle gange gør vi det meget lig naturen, andre gange gør vi det lidt anderledes. Og det er så der, vores æstetiske eller kunstneriske greb spiller ind", fortæller Stig L. Andersson. I forlængelse af det er alle træer håndplukkede for at sikre, at de hver især er skæve og anderledes. Dialogen mellem de menneskeskabte materialer og de naturlige elementer skaber et karakterfyldt rum. Det står i kontrast til det gamle hospitals robuste og brutale betonarkitektur, men også til Henning Larsens tegnstues nye og mere forfinede udtryk i tilbygningen. At træerne er plantet meget tæt – også på bygningerne – er med vilje for at give det groede miljø det volumen, kraft og frodighed, der skal til for at kunne komponere det byggede.

Men haveanlægget på Herlev Hospital kan som poetisk rum ikke forklares. Det skal opleves. Omend anlægsarbejdet ikke er færdigt, har det, ifølge projektleder Bjørn Gimman fra SLA, allerede fået mange positive kommentarer af bygningsarbejdere og hospitalspersonale. På den vis er der evidens for, at deres nye natur virker. Det antyder, at en evidensbaseret praksis må hente sine beviser i kvalitative studier af livskvalitet. Når det er sagt, er det også befriende at høre designere, der – som SLA – insisterer på, at deres æstetiske arbejde har betydning uden at ty til videnskabelige rapporter som beleg for det. Men hvordan hænger det vildsomme landskabelige udtryk sammen med, at det er et hospitalshave? Ifølge den hollandske omgivelsespsykolog professor Agnes van den Berg kan man grundlæggende set dele mennesker op i to grupper: dem der foretrækker den plejede og ordnede natur, og dem der foretrækker den ru og vilde. Faktum er, at historien kan fremvise tallose eksempler på, hvorledes mennesket har overvundet angsten for det ukendte og truende i naturen igennem en æstetisering. I overensstemmelse med det har stort set alle kulturer, ifølge Agnes van den Berg, produceret billeder af en idealiseret kultiveret have som den bibelske "Paradisets have". Den æstetiske naturfølelse er således ikke alene forbundet med det naturlige landskab. I og med, at der er tale om et hospitalsanlæg, kunne man forledes til at tro, at Herlev Hospitals haveanlæg ville være et sådant mere tæumet landskab, en serie af haverum. "At lave hospitalshaver interesserer os overhovedet ikke", siger Stig L. Andersen. "Det, der interesserer os, er at lave et groet miljø for mennesker". I det tages der ikke udgangspunkt i specifikke menneskers umiddelbare behov. Den natur, de skaber, er god (helende) for mennesker i al almindelighed, synes ideen at være.

Naturteknik og driftsprincipper

Haveanlægget i Herlev er opbygget ud fra det simple princip, at de mest bearbejdede arealer ligger i centrum af anlægget ved de mere "programbefængte områder", som Bjørn Gimman kalder dem, hvorimod arealerne længere ud ad til er vildere. I det sydlige område, som ligger længst væk, gør de stort set ikke noget. Dette areal er det største og derfor driftsmæssigt mest bekostelige. Da hospitalets

driftsbudget ikke er stort, betød det, at bygherreorganisationen var lydhør over for at etablere et anlæg, der kan få lov til at udvikle sig og være uforudsigeligt, fortæller Bjørn Gimman. På den måde er drift og landskabeligt udtryk en enhed i SLA's arbejde. Det gælder for stort set alle deres anlæg. "Det taler til os, at vi kan gå ind og hjælpe med en besparelse for så at få det udtryk, som de i virkeligheden spørger om at få med tiden", siger Stig L. Andersson. SLA beklager derfor ikke, at der er et begrænset budget til vedligehold på Herlev Hospital. Det alstekommer nemlig, at naturen kan få lov til at udvikle sig. Som i flere af deres andre projekter handler det mere om naturpleje – naturrudvikling – end det handler om traditionelt havearbejde. Målet er ikke at gøre driftsfolk arbejdsløse. Der er tale om en omskoling. "Det er en lang proces", siger Bjørn Gimman, mens han forklarer, hvordan driftsmiljøet er meget konservativt. "Vi har faktisk været med til at flytte det", siger han, hvorefter Stig L. Andersson pointerer, at SLA ikke vil arbejde steder, hvor de ikke får lov til at have indflydelse på driften, da de har stor erfaring med, at driftsformen ødelægger mere, end den gør gavn.

"I stedet for at aflevere et færdigt projekt, så er det en opstart", siger Bjørn Gimman om projektet til Herlev Hospital. "Det er et stort biologisk eksperiment, den måde vi etablerer vores grønne områder på", fremhæver han. Et eksempel er stenbøjene ved hovedindgangen. De forskellige stentyper som kalk og lava vil påvirke jordkvaliteten, hvorved der med tiden vil gro forskellige former for planter og ukrudt imellem stenene. "I stedet for at gøre, som man normalt gør, så gør vi det så besværligt som muligt. Men vi ved, de kommer. Vi ved, der vil være forskellige frø. Og du kan ikke komme ind og lugte her. Det kan du lige så godt glemme", siger han. Et vigtigt aspekt i SLA's ny natur er på den vis dens uforudsigelighed. "Og jeg tror heller ikke, at bygherren kan overskue, hvad de har sagt ja til, endnu", kommenterer Bjørn Gimman. Et andet eksperiment ligger også ved hovedindgangen. Pga. byggeaktiviteten opstod der et stort vandhul. Her har de forsøgt sig med, hvorledes diverse træer vil reagere ved at stå i vand i nu mere end fem år. "På den måde er det også et eksperimentarium for at prøve nogle nye materialer af", siger Bjørn Gimman. Et tredje eksperiment er at se, hvorledes de planter, de sætter, vil interagere med de planter, der kommer selv som dunhammer og padderok, ligesom de eksperimenterer med at blande både hjemmehørende planter og eksotere. "Vi skal jo også tænke fremtid – når det blive varmere og vådere med det nye klima. Hvordan vi kan tage nogle arter ind, som kan klare det skift, vi står i", siger Bjørn Gimman med hentydning til klimaforandringerne.

Beplantningsplanens eksperimentering kan måske lyde lenfældig. Situationen er alt andet. Det udtryk, som SLA sigter imod på Herlev Hospital, er baseret på mange års erfaring. "Når vi siger, at vi tilfører et nyt naturgrundlag, som vil kunne øge en bestemt form for biodiversitet, så vil man jo gerne se, at det er rigtigt. Derfor har vi selv udviklet skemaer og analyseformer med vores biologer, som er blevet certificeret og godkendt", fortæller Stig L. Andersen. Deres beplantningsplan og tilgang er på den vis evidensbaseret. Derudover har de studeret startbetingelserne grundigt – som jordbund, vindforhold, nedbør osv. Ved hovedindgangen, hvor den høje patientbygning genererer meget vind, er trægruppernes placeringer for eksempel alsat efter vindsimuleringer. Hospitalsanlæggets

"Altså, vi plejer at sige, at hvis der er et træ, der går ud, så lad det stå og læg det ned. Og hvis der knækker en gren, så lad den hænge, hvis den ikke er til fare for nogen."

Bjørn Gimman

naturlige variation tager således udgangspunkt i de betingelser, der er på området, det være sig rundt om hospitalet eller inde i gårdrumene, hvor lys- og skyggefornhold samt nedslivning af vand også spiller en stor rolle. Derudover har de med plantevalget arbejdet på at skabe et varieret miljø, at for eksempel hvert gårdrum er forskelligt. "Mere specifikt så arbejder vi med rigtig mange forskellige arter. Vi har over 100 forskellige træarter, f.eks. også i bundplantningen," siger Bjørn Gimman. Begrundelsen er uden tvivl at stimulere biodiversiteten. Den vækstmæssige variation er dog ikke kun tilvejebragt af miljøtekniske årsager, men også af æstetiske. "Altså planter, der ser rodede ud, nogle som er høje, og nogle som er tykke. Der er enormt meget rumlig forskel i det. Det tiltrekker os", siger Stig L. Andersson. Og således mødes kunsten og videnskaben i et forsøg, der handler om at konstruere et landskab baseret på den viden, der ligger i naturen som økosystem og naturtyper, men som også på abstrakt poetisk vis parafraserer og videreudvikler dennes materiale, variation, udtryk og vækst til – en ny landskabsforståelse.

Epilog

Studiet af SLA's arbejde på Herlev Hospital har vist, hvorledes mange forskellige videoumråder er forbundet igennem deres arbejde. Det bryder med den forestilling, at landskabsarkitektur er én disciplin. Med deres arbejdsform bidrager de til en genfortolkning og diskussion af faget landskabsarkitektur. Begrebsfølelsen er et vigtigt element i dette. SLA er landskabsarkitekturens intellektuelle talsmand – aktører i en større sammenhæng – hvis mål det er at få folk til at forstå betydningen af natur. Det er en fælles sag for alle landskabsarkitekter. Særligt for SLA er det, at de samtenker natursyn, udtryk, naturteknik og driftsmæssige overvejelser. Deres biologiske eksperimenter og systematiske kortlægning af den opnåede viden er endvidere et eksempel på, at det er muligt at forske i en praksissammenhæng. Derudover er Stig L. Anderssons udstillingsvirksomhed og mere tekstbaserede kunstfilosofiske produktion en illustration af, at en designtankegang kan udtrykke sig gennem flere medier. Det er bevis på, at designtænkning ikke kun handler om at skabe noget konkret. At være arkitekt kan lige så vel være at skabe større bevidsthed inden for og omkring ens fag. På den måde opfordrer SLA med Herlev Hospitals vilddomme og landskabelige anlæg ikke kun til at gå på opdagelse i naturens cykliske metamorfose og de vilde naturabsløvere foraldersæstetik inviterer mennesket til forskning med dets skæbne: at planter og vi som dyr er skabt til at leve i nuet for på et tidspunkt at dø.

Herlev Hospital's 'New Nature'

SLA is not a landscape architecture firm in a traditional sense. 'Landscape architecture is associated with a particular notion of servicing the built environment. That's not how we work. We work with what complements the built environment. Our work deals with the grown environ-

Kilder:
Interview, Stig Leunart, Andersson og Bjørn Gimman, SLA, 2019-1-20.
Besøg Herlev Hospitalsskulptur, 2019-1-1-01.
Information fra SLA's hjemmeside vedr. portfolio.
SLA: Mike Ankele Lippert (ed.), Cities of Nature, publiceret af Stig Leunart Andersson.
Fortællingen om de blinde (fra Kinder- ne ved Volby), Ulvorns hjemkomst og "Thors geit i uveklende", til Nordkystens Kunst Biennale, 2016.
Svend Brinkmann, *Heed er et menneske?* Gyldendal, 2019.
Agnes van den Berg & Marlon ter Heijden, *Augst voor nature: van ontwerpen tot realisatie*, Rotterdam: Bureau voor landschapsgedachte, 2019.
Agnes van den Berg & Sander L. Koole, *Lost in the Wilderness*, 2001. In: www.agnesvandenberglabouderzoek-januairedeving.php

ment – not landscape architecture,' says SLA founder and partner Stig L. Andersson. (...) Herlev Hospital's website uses terms such as 'Urskoven', 'Stribehave', 'Den Røde Have' and 'Molekylehaven' (The Jungle, Stripe Garden, the Red Garden and Molecule Garden) to describe the SLA's garden spaces. The names, which come from the competition project, exclusively address the technical requirements of the competition, Andersson explains. He is also critical of any description that divides their solution into a certain number of spatial types. 'They do not work with typologies the way architecture does. The grown environment has its own order, its own method,' he says. What SLA creates is 'new nature'. The purpose is to create better lives for people in utilitarian terms – as ecosystems – as well as aesthetic terms. 'People need nature to live a complete life,' says Andersson. Thus, the aesthetic quality serves an ethical purpose: to serve the world, which goes beyond humanity. It also involves creating the basis for biodiversity in the community of plants and animals. (...) The garden project in Herlev is based on the simple principle that the most highly processed areas are found in the middle, adjacent to the more 'programme-infested areas', as Project Manager Bjørn Gimman, SLA, calls them, while the areas further out are wilder in character. In the southern zone, which is the most remote, their intervention is close to non-existent. As the largest area, this is the coastline to maintain. As the hospital has a limited operating budget, the client organization was receptive to the idea of creating a project that could develop in unpredictable ways. Gimman explains. In this way, day-to-day operations and landscape expression are one in SLA's work. That is the case for almost all their projects. 'We like the idea of incorporating a cost reduction that simultaneously, over time, achieves the expression the client is actually hoping for,' says Andersson. Thus, SLA has no complaints about the limited maintenance budget at Herlev Hospital, as that leaves room for nature to develop. (...) 'Instead of handing over a finished project, what we have here is a beginning,' says Gimman. 'Our approach to green areas is really as a large-scale biological experiment,' he points out. One example is the rockeries by the main entrance. Over time, the different stone types, such as limestone and lava, will influence the quality of the soil, and a variety of plants and weeds will take root among the rocks. 'Instead of adding fertilizer, as is the customary approach, we make the conditions as difficult as possible. But we know the plants will emerge. We know there will be a variety of seeds. And weeding is not an option. No way,' he says. In that sense, a key aspect of SLA's 'new nature' is its unpredictability. 'I don't think the client has quite realized what they agreed to yet,' Gimman comments. Near the entrance one finds another experiment. During the construction process, a large water-filled hole emerged. For more than five years, now, and counting, the team has been experimenting here to see how different tree types respond to standing in water. 'In that sense, it is also an experimentarium where we can test new materials,' says Gimman. A third experiment involves seeing how the plants they use are going to interact with self-sown plants, such as road mace and horsetail, just as they are also experimenting with mixing native and exotic plants. 'We need to look to the future too – when the climate is going to become warmer and wetter. How can we bring in species that are capable of handling the current transition,' says

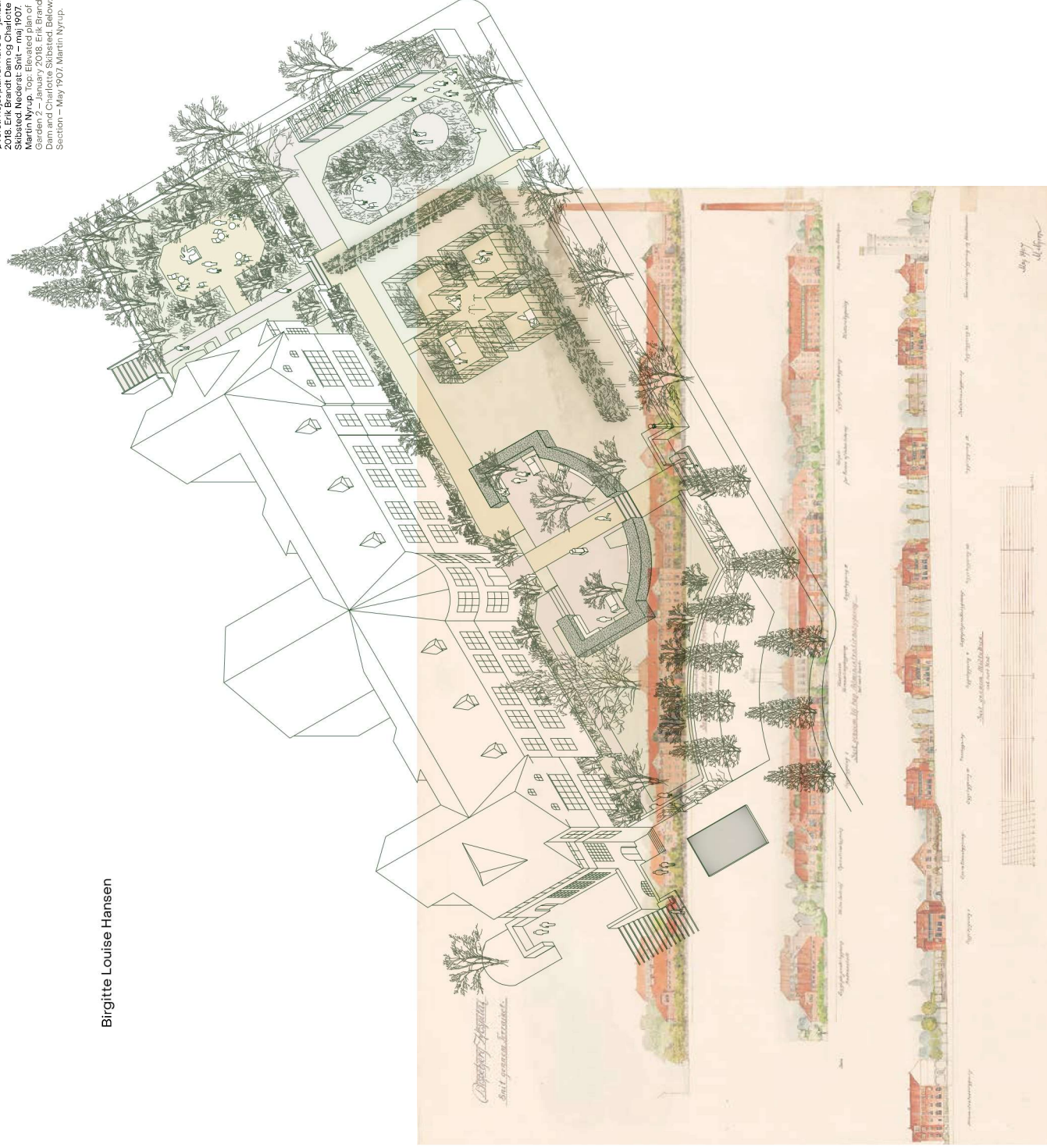
Gimman, referring to global climate change. The experimental nature of the planting plan may sound haphazard. However, it is anything but. The expression SLA is aiming for at Herlev Hospital is based on many years of experience. 'When we say that we're adding a natural setting that is suited to enhancing a particular form of biodiversity, we are naturally keen to see if we get it right.' To that end, we have worked with our biologists to design forms and analyses that are certified and approved, Andersson points out. In that sense, the firm's planting plan and approach are fully evidence-based. In addition, they have carefully studied the existing conditions, including soil, winds, precipitation and so forth. For example, at the main entrance, where the tall patient building generates strong winds, the placement of the clusters of trees is based on wind simulations. The natural variation of the hospital garden is thus based on local conditions in the area around the hospital as well as inside the courtyards, where the distribution of light and shadow and the percolation of water also play a role. Moreover, the selection of plants aims for a varied environment, including giving each courtyard its own distinct character. 'We work with a wide range of species, including more than 100 different types of trees and a similarly wide range of ground cover,' says Gimman. The purpose, clearly, is to stimulate biodiversity. The variation in planting is not only motivated by environmental concerns but also by aesthetic considerations: 'Plants that give a slightly untidy impression – some tall, some thick – provide a high degree of spatial variation. That is appealing,' says Andersson. And thus, art and science come together in an experiment that aims to construct a landscape based on the knowledge stored in nature as ecosystems and nature types while also, in an abstract, poetic manner, paraphrasing and developing its materiality, variation, expression and growth to create 'new nature' – a new landscape approach.

Brigitte Louise Hansen er arkitekt, dr. arch, uafhængig forsker og underviser i arkitekturanalyse ved bl.a. TU Delft Rotterdam Academie van Bouwkunst i Holland, Universitetet i Antwerpen i Belgien, og DTU i Danmark. Hun har bl.a. forsket i hospitalarkitektur og hospitalskivers historie. Brigitte Louise Hansen is an architect, Dr Arch and independent researcher and teaches architecture and analysis at TU Delft and Rotterdam Academie van Bouwkunst (Rotterdam Academy of Architecture and Urban Design) in the Netherlands, the University of Antwerp in Belgium and DTU, the Technical University of Denmark. Among her research topics are hospital architecture and the history of hospital gardens.

Bispebjerg Hospitals haver

Øverst: Bæltet plan af Have 2 – januar 2018. Erik Brandt Dam og Charlotte Skibsted. Nederst: Snt – maj 1907. Martin Nyrup. Top: Elevated plan of Garden 2 – January 2018. Erik Brandt Dam and Charlotte Skibsted. Below: Section – May 1907. Martin Nyrup.

Birgitte Louise Hansen

I Danmark har man i forbindelse med sundhedsreformen igangsat et meget stort antal bygge- og anlægsprojekter. Et af disse byggeprojekter er Nyt Hospital Bispebjerg i Region Hovedstaden. Set fra et historisk perspektiv er dette projekt interessant, da det ikke kun handler om at bygge et nyt akuthospital, parkeringshus, laboratorium m.m. Man er ligeledes i gang med at restaurere det gamle hospitals bygninger fra 1913 og dets landskabsanlæg. Herved bliver det et kulturarvsprojekt. Det betyder, at man har mulighed for at reflektere over den tidligere arkitekt og landskabsarkitekts tankeset, værdier og udtryk i forhold til nuværende ideer.

Bispebjerg Hospital blev i sin tid tegnet af arkitekten Martin Nyrup og er i dag fredet. I sit arbejde lagde han stor vægt på forholdet mellem arkitektur og have/landskab. Der var dermed ikke tale om en prioritering. Anlægget var skabt som et hele. Ønsket var at skabe en dialog mellem bygningen og haveanlæg og at etablere en forbindelse mellem inde- og uderum. Den forbindelse er i dag forsvundet. Uanset hvor smukt, man kan synes, det fremstår. Anlægget er, set fra et kulturhistorisk synspunkt, utildstændigt. Landskabsarkitekten Edvard Glæsel haveanlæg er nemlig i store træk forsvundet. I stedet har man græsplaner og flere træer og buske, som Glæsel ikke ville have valgt. Og sådan er det gået mange andre tilsvarende haveanlæg. På den måde er det paradoksalt, at hospitalet i dag fremhæves som et forbillede på et smukt landskabsabeligt hospitalsanlæg. Mærkeligt er det dog ikke. En forklaring kunne være, at man i Danmark lægger stor betydning i at kunne være i naturen, uanset hvordan den ser ud.

Den idemæssige betydning bag Nyrup og Glæsel projekt
Sidelevende med restaureringen af Martin Nyrups bygninger har Bispebjerg Hospital og Region Hovedstaden med en donation fra Den A.P. Mølleriske Støttefond nu taget initiativ til at renovere Edvard Glæsel haveanlæg. I den forbindelse er det essentielt at have kendskab til, hvad det var for et udtryk. Nyrup og Glæsel stræbte efter og hvorfor. Der er skrevet indtil flere informationsrige artikler om Bispebjerg Hospital tilblivelses-historie. I "Baggrunden for opførelsen af Bispebjerg Hospital, et hospital med lys, luft og grønne omgivelser" citeres havearkitekt I.P. Andersen for følgende: "...med ingen var Glæsel så aandsbeslægtet som med Nyrup. Deres Tanker og Livsopfattelse, deres Tidspræg og Syn paa Mennesker, deres Kærlighed til dansk Aand, og frem for alt deres agte Kærlighed til kunsten i Haandværket, står til hinanden i fuldtoneende Harmoni, som to velstemte strenge paa en Violin". En sådan beskrivelse skal forstås i et historisk perspektiv, men ordene ånd, kærlighed og harmoni er bemærkelsesværdige. Citatet peger også på en kulturel sensitivitet i Nyrup og Glæsel faglighed, en dansksindethed, og en stor interesse for håndværk. På Bispebjerg Hospital finder vi derfor referencer til dansk byggetradition og håndværk på forskellig vis. Dette diskursive, kulturbevidste og fagligt forankrede greb modsvares af Edvard Glæsel. Nyrup og Glæsel billedsprag komplementerede derved hinanden. Det beskrives i Malene Haunners bog *Fantasiens Have* på følgende vis: "Den nordiske tone er slået an i byggeriet - de håndtragne, røde sten på sokler omgivet af terræn-mure af utilhængede sten fundet på stedet og i plantesammensætningen: rødgran, skovfyr, gylve, æblerose, hunderoser, hvidtjørn, birk, ask, ahorn, røn, kastanje, elm og fuglekirsebær suppleret med et stilfærdigt udvalg af

ekskoter, der allerede var integreret i de danske plantesamfund". "Planter og bygninger snakker sammen", skriver Malene Hauxner. At udtrykket var forankret i lokale traditioner, teknikker, materialer, terren- og klimaforhold gør det endvidere aktuelt set fra et nutidigt bæredygtigt og kulturhistorisk perspektiv som et eksempel på folkesprog.

Havernes livsbekræftende værdier

Nyrup og Glæssels arbejde handlede i høj grad om at skabe en hyggelig og hjemlig atmosfære; altså en følelse. Udgangspunktet var, at hospitalets anlægg skulle anvendes til rekreation og afslapning af dels syge mennesker, dels det bosiddende personale. Der skulle være rum til at sidde, rum til spil og leg og rum til promenader. Derudover skulle haverne være et beskyttet sted, langt væk fra den voksende storbys larm og røg; i frisk luft og dagslys, i le af vind og vejr, i sol eller skygge, med udsigt til himlen, træer, buske, blomster, fugle, insekter og fisk. Taget i betragtning, at patienterne i gennemsnit tilbragte 28-30 dage på hospitalet, var denne form for adspredelse vigtig. Det handlede ikke kun om fysisk velvære og livskvalitet, men om livsbekræftelse. Desuden tillagde man inden for lægevidenskaben dagslys og frisk luft betydning i behandlingen af patienter. Af samme årsag blev Bispebjerg Hospital bygget som et pavillonhospital lige som mange andre hospitaler på den tid. I udformningen af hospitalets haveanlæg fik interessen for lys og luft bl.a. sit udtryk i et stort antal haverum med bænke, så man kunne skifte plads efter sol og vind. Endelig havde haverne også den kvalitet, at patienter og besøgende kunne orientere sig ved hjælp af planterne. Ved brug af forskellige sorter og arter kunne folk vide, hvor de var i anlægget. Et enkelt eksempel på det er de forskellige slyngroser ved hver pavillon. Plantevalget havde på den vis ikke alene en symbolsk kvalitet, de var del i en narrativ og stedspecifik fortælling.

Revitaliseringen af haveanlægget

Regionen og hospitalets formål med renoveringen af Edvard Glæssels haveanlæg er ikke at skabe et museum. Projektet er del i en mere omsigtgribende strategi. Dels handler det om at skabe haverum for patienter, pårørende og personale fra hospitalet. Dels handler det om at gøre haveanlægget mere tilgængeligt for folk i al almindelighed. Man ønsker at "invitere omverdenen ind, for at de kan opleve havehistorien", fortæller projektleder Hilde Schnoll Jespersen fra Nyt Hospital Bispebjerg. I bearbejdningen af haveanlægget tager man udgangspunkt i den kulturarv, stedet repræsenterer, samtidig med at man må tage højde for, at driften af hospitalet er ændret. Det er således en meget anderledes opgave, end den Edvard Glæssel stod overfor. Som eksempel er det usikkert, hvorledes de gamle pavilloner skal anvendes på længere sigt. Den landskabsmæssige udfordring er derfor at give de dertil hørende haver nogle almengyldige kvaliteter, således at de kan anvendes på forskellig vis. Lige nu anvendes de af fysioterapeutisk, ergoterapeutisk, dermatologisk og palliativ afdeling. Behandlingsgangen har endvidere ændret sig, hvilket betyder, at de fleste patienter vil være indlagt i kort tid. Trods det arbejder man på at forbinde "de gamle haver" med de nye arealer omkring Akuthuset ved hjælp af et stisystem, således at det som før i tiden vil være muligt at rekreere udenfor i det grønne, om ikke for patienter så for pårørende og personale.

Et springende punkt i revitaliseringen af hospitalets anlæg synes at være, hvorledes man vil "invitere" folk udefra indenfor. På hospitalets hjemmeside kan man se, hvordan hospitalet i samarbejde med Polyform boligområder. Dette projekt er i sin helhed ikke tværksat. Et sådant tiltag ville ellers være i samme ånd som Martin Nyrup og Edvard Glæssels haver til kontemplation, leg, spil, promenader, opdagelse og adspredelse. Den sociale blomsterhave i det sydlige hjørne af hospitalets anlægget er dog udtryk for ønsket om at give plads til livgivende haver på hospitalets terræn. Haven blev påbegyndt i 2016 af organisationen WeShelter med støtte

Helelende haver. Foto: Anne Prydz Schaldemose. Healing Gardens. Photo: Anne Prydz Schaldemose.

fra Københavns Kommune. Projektet henvender sig til socialt og psykisk sårbare borgere, der hjælper til med at holde haven. Der tilbykkes ikke terapi i haven. "Terapien består i, at man kan blive en del af et fællesskab omkring en have", fortæller Gerda Grønbæk fra WeShelter. Der er ifølge hende stor interesse for haven. Således får den ikke kun besøg af socialt og psykisk sårbare borgere. Der kommer patienter, pårørende og hospitalspersonale, hvoraf nogle bl.a. plukker blomsterbuketter til hospitalets afdelinger. Det er sammenligneligt med, hvordan de gamle hospitalshaver fungerede på Glæssels tid, hvor man havde løg, stauder og sommerblomster i store mængder til lælles brug og glæde. På den måde trækker Den sociale blomsterhave minder tilbage i tiden. Den gør opmærksom på, at det at dyrke og holde en have kan have både en æstetisk og en social, medmenneskelig værdi. Dens sociale design stiller spørgsmål ved landskabsarkitekters rolle.

Renoveringen af de gamle hospitalshaver

Ud over, at de renoverede haver skal gøres tilgængelige for flere brugergrupper, er intentionen, at de skal fungere som "helende haver". Denne betegnelse anvendes af hospitalet i flere sammenhænge. Men hvad mener der egentlig med det? Set fra et historisk perspektiv har synet på sundhed og sundhedsvesenets udviklet sig meget, siden Glæssel i sin tid anlagde haverne ud fra ideen om, at lys, luft og adgang til natur havde en helbredende kraft. Der er heller ikke tale om, at man fra hospitalets side vil ordinere haveophold for at helbrede folk, som man i sin tid gjorde. Inden for den lægefaglige verden er der dog en generel accept af, at udsyn og adgang til haver kan være vigtige i erkendelsen af, at et hospitalsophold handler om mere end behandling. Begrebet "helende haver" er på den vis udtryk for en holistisk tankgang; at man ønsker at se "det hele menneske" ikke kun patienten. Desuden har diverse studier vist, at udsyn har en positiv indflydelse på folks velvære og mentale tilstand. En have kan således fungere som kompensation for et hospitals trods alt kliniske udstyr og associationer; et sted at være, en mulighed for at slippe lidt væk, en positiv påmindelse om liv.

Landskabsarkitekt Charlotte Skibsted og arkitekt Erik Brandt Dam, der har vundet konkurrencen om at renovere Glæssels anlæg ved de gamle sygepavilloner, anvender ikke selv betegnelsen "helende haver". De er nu ikke tvivl om, at de oprindelige haver har haft stor betydning for datidens patienter. Charlotte Skibsted mener for eksempel, at Glæssels blomsterhaver har gjort folk glade og dermed haft livsbekræftende egenskaber. Hun er desuden overbevist om, at "de bedste patienter" har haft en aktiv rolle i at sørge for, at der altid var friske blomster fra haven i havestuerne indenfor. Den direkte adgang til haverne fra havestuen i pavillonerne har ifølge hende derfor været vigtig. Havernes sydvendte orientering gjorde det endvidere muligt at udvikle nogle frodige haver. En stor del af Glæssels oprindelige plan var ifølge Charlotte Skibsted at den grund sommerblomster. "Det var meget moderne på det tidspunkt (...) et rent 'Tivoli', fortæller hun om Glæssels haveplan. I dag er der stort set ingen blomster i pavillonerne. "Alle de ting, der gjorde, at det levede, når man gik tur (...) Alle de blomster (...) Det er blevet græs fra væg til væg". Det har ifølge Charlotte Skibsted at gøre med driften af haverne. Glæssels haver har fordret et stort vedligehold af mange gartnere, hvilket på længere sigt ikke har været holdbart. I ønsket om, at haverne skal være stort set vedligeholdelsesfrie, er det i dag heller ikke muligt at genetablere blomsterbedene ved pavillonerne. Erik Brandt Dam og Charlotte Skibsted har derfor måttet tænke nye tanker.

Kulturarvsprojektet

En af de helt store kvaliteter ved Glæssels haveanlæg er ifølge Erik Brandt Dam og Charlotte Skibsted, at der var tale om en differentieret rumlig struktur. "Man har kunnet bevæge sig inden for den enkelte have inmellem en række i hinanden indgrænsede rum", udtaler Erik Brandt Dam. Med flere mennesker i haven var man på den grund ikke nødvendigvis i det samme rum. Det er denne "oplevelsesrigdom", som de primært ønsker

at genetablere i deres fortolkning af haverne. "Vi søger at genindføre en mindre skala, der sætter mennesket i centrum og skaber nære og gode rum om både én og flere sammen", skriver de i deres konkurrenceforslag. Det er i overensstemmelse med den idémæssige baggrund for de oprindelige haver, der handlede om hygge, velvære og skønhed. Opdelingen af pavillonerne i en række mindre haverum vil ifølge Erik Brandt Dam og Charlotte Skibsted have stor betydning for oplevelsen af haveanlægget i sin helhed, men også for anvendelsen af haverne i dag. Glæsel har været indrettet, som man indrettede huse dengang, forklarer Charlotte Skibsted. Der var centrale rum og siderum, ligesom der i pavillonerne var hovedrum og karnapper. "På den måde har det hængt godt sammen - Nyrups og Glæsel's plan", siger hun. Tanken er derfor at gensekabe oplevelsen af "rum i rum" uden at lægge sig fast på, hvilken rumfunktion der helt præcist skal være. I stedet vil haverummene få en egen kvalitet. For som Charlotte Skibsted pointerer, kan vellykkede haver bruges til mange formål.

Charlotte Skibsted har som haverestaureursarkitekt arbejdet med Edward Glæsel's haveanlæg og har derfor et stort kendskab til hans tankegang. Ifølge hende havde han en bestemt plantepalet, som genanvendes i mange af hans projekter. "Han vidste, hvad planter kan - hvordan man kan danne rum med dem", siger hun. Ifølge Charlotte Skibsted var Glæsel faktisk en træmand. Han var "ikke en pussensuss-gartner", siger hun, som man måske skulle tro, når man ser hans stammehekte og blomsterbede langs pavillonerne. "Glæsel har ønsket noget naturligt (...) Han har ønsket, at det skulle være en mere vildsom beplantning". Glæsel havde en helt klar forståelse af, hvad han ville med de træer, han brugte, fortæller Charlotte Skibsted. Anlæggets karakter var derfor i høj grad tegnet af de træer, der blev plantet langs hovedaksen, langs vejene, omkring og i haverne. Når det er sagt, er Erik Brandt Dam og Charlotte Skibsted enige om, at anlæggets hovedide har været stærkt præget af Martin Nyrup. Ifølge dem har Nyrup sat geometrien, murene og adgangsforholdene, hvorefter Glæsel har responderet. "Men det siger måske også noget om landskabsgartnerens rolle, at man var den, der farvelagde inden for rammen", siger Erik Brandt Dam.

Haverestaurationen består af flere fortolkningslag. Som udgangspunkt har Charlotte Skibsted og Erik Brandt Dam studeret Glæsel's oprindelige haveplaner. Derudover tages der forbehold for visse af de ændringer, der er foretaget op igennem tiden. "Vi går ikke bare tilbage", siger Erik Brandt Dam. Det skyldes dels, at der er nogle økonomiske og brugsmæssige forudsætninger, haverne skal leve op til. Det skyldes også, at man ønsker et nutidigt udtryk. Desuden mener de begge, at nogle af de beplantninger, der er tilføjet undervejs, har sine egne kvaliteter på trods af, at de ikke har været tro mod de tanker, der var i Glæsel's anlæg. I deres arbejde giver de derfor plads til flere stemmer - ikke kun Glæsel's - men også diverse gartnere, der har stået for anlægget og tilføjet træer, buske og andre planter. "Vi anerkender historiens gang og søger at skabe kontakt med Glæsel's haver, Nyrups mure og noget mere, noget nyt", skriver Erik Brandt Dam og Charlotte Skibsted. På den måde er deres arbejde sammensat og nuanceret - en bricolage af forskellige elementer, idémæssige perioder og tanker - bevarende og skabende på samme tid - rekonstruerende og gendigtende. Den forskningsmæssige grundighed og dybde, som dette projekt kræver, er man ikke forvænt med i faget, ifrønhæver Charlotte Skibsted. Det gør projektet til noget særligt. Ifølge hende findes der ikke noget tilsvarende i Danmark med undtagelse af restaureringen af De Kongelige Haver. Ingen andre gamle hospitalshaver er f.eks. bevaret. Som udtryk for velfærdssamfundets egalitære tankegang synes det derfor passende, at man i Danmark har taget initiativ til at renovere og gøre et værk, der var skabt for almindelige mennesker.

Epilog

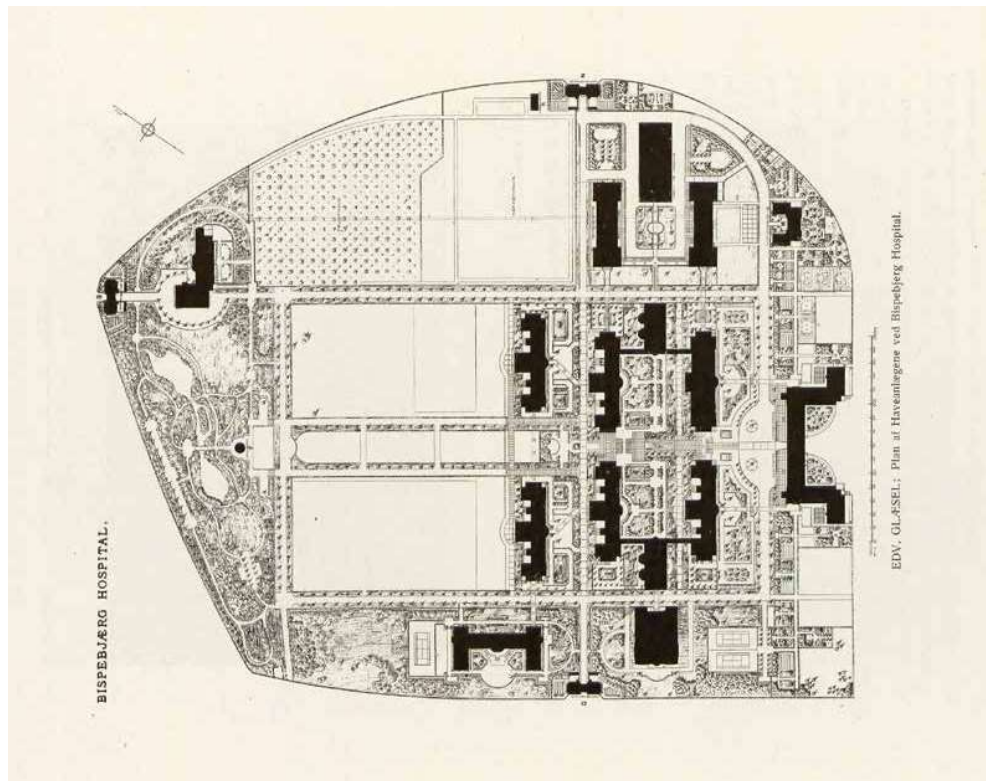
"Egentlig burde Regionen jo holde deres egne haver", siger Charlotte Skibsted i forbindelse med samtalen om haverenoveringen på Bispebjerg Hospital. Det er i tråd med den tanke, man kan få, når man ser, hvordan WeShelter overtager nogle af de funktioner, som Bispebjerg Hospitals

Fotos/Photos: Carl Wessel

"... Men frem for alt mener jeg at Bygningernes Omgivelser bør kultiveres som vort Forslag viser. Det er uvurderligt for det Heles Udseende og alle midlertidige og faste Beboeres Velvære at det dannes et ordnet og tiltagende Hele. Man kan lægge Bygningerne paa den bare Bakke og saa bagetter planløst plante nogle Træer - men det Beløb som derved ville indvindes vilde sikkert være ilde sparet. Som Anlægget nu er vist, tror jeg vi vil faa Ære deraf, og selv tarvelige Bygninger kan i gode Omgivelser gøre et smukt og godt Indtryk".

Martin Nyrup i et brev til Magistratens 2. afdeling, 1907.

Plan af haveanlæggen, 1911, af Edward Glæsel. Røvet, 1921. Glæsel's design plan, 1911, by Edward Glæsel. Fortolkning, 1921.

Birgitte Louise Hansen er arkitekt, dr. arch., uafhængig forsker og underviser i arkitekturanalyse ved bl.a. TU Delft og Rotterdamse Academie van Bouwkunst i Holland, Universitetet i Antwerpen i Belgien, og DTU i Danmark. Hun har bl.a. forsket i hospitalsarkitektur og hospitals- havers historie.

Den sociale blomsterhave, 2019. Foto: Birgitte Louise Hansen. The social flower garden, 2019. Photo: Birgitte Louise Hansen

gartnere i sin tid havde. I dag er der ikke nogen faste gartnere på Bispebjerg Hospital længere, da havearbejdet er blevet udliceret. Ikke nok med, at de driver *Den sociale blomsterhave* til stor glæde for alle. På cirklær vis dyrker WeShelter krydderurter til hospitalets køkken i de gamle drivhuse på hospitalsområdet, samtidig med at køkkenaffald anvendes til kompostering. Således er de repræsentant for en anden måde at tænke landskab på i en bymæssig sammenhæng. Fra et kritisk perspektiv kan man spørge sig selv, hvordan besparelser på driften hænges sammen med, at man fra hospitalet side vil have mere fokus på haverne. WeShelters styrke og modstandskraft i den voksende liberalisering af det danske samfund synes at være, at havebrug og driftsform er sammentænkt. Med tanke på den rolle havearbejde havde i de gamle haver er *Den sociale blomsterhave* ligeledes en påmindelse om, at gartnere kan have en social funktion på et hospital. På den vis kan der være et plejepersonale indenfor, men også ude. Man forledes til at sige, at hvis den gamle have alligevel skal genfortolkes, hvorfor så ikke åbne op for, at man eventuelt kunne drive de renoverede haver på en anden og mere nutidig måde? Sikker er det, at vi lever i en tid, hvor landskabsarkitekter udfordres på deres faglighed. Studiet af Bispebjerg Hospitals haver inviterer således ikke kun på en dannelsestog igennem tiden og et møde med Edvard Glæsel haveanlæg, værdier og synet på "helende haver". Det er en invitation til at diskutere de udfordringer, som landskabsfaget står overfor. Som konklusion og introduktion til denne videreudvikling er det derfor interessant at have i bghovedet, at Edvard Glæsel natursyn ikke var så anderledes end de tanker, man har i dag, hvor det vidssomme og naturlige igen tjener som inspiration. Så hvad ville Glæsel have gjort, hvis han havde levet i vor tid? Ville han have lavet den samme slags have? Eller ville han have plantet en skovhave, der kan passe sig selv? Det vil vi aldrig få svar på. I stedet bliver det interessant at se Erik Brandt Dam og Charlotte Skibstedes fortolkningsmæssige bud på, hvorledes fortid og nutid kan mødes i fremtidens udtryk.

Anvendte kilder:
Interview: Charlotte Skibsted og Erik Brandt Dam, 31.10.2019
Interview: Hilde Schroll Jespersen, projektleder for Regionerne, 03.11.2019.
Interview: Jørn Christensen, den sidste gartner på BH, 15.03.2020.
Besøg i Bispebjerg Hospitals arkiv, og besøg i haveanlægget, 15.03.2020.
Glæsel, Edvard. "Landskabsarkitektur og natursyn i den gamle blomsterhave på Bispebjerg Hospital, et hospital med lys, luft og grønne omgivelser." i: *Dansk Medicinhistorisk Arkiv*, 2009.
Henrik Permin og Peter Wagner: "Bispebjerg Hospitals haver - ti årtier af glæde". *Meddelelse fra Hovedbibliothekets Skoleb.* nr. 38, 2009.
Hansen, Birgitte Louise. "To børn for de sige. Etableringen af Bispebjerg Hospital 1900-1917." *Arbiterne*, nr. 29, 2007.
Jens Hentzelowitz, landskabsarkitekt, Forslag til renovering og fornyelse af de fredede haver på Bispebjerg Hospital', udført for Region H, juni, 2015.
Charlotte Skibsted og Erik Brandt Dams konkurrenceforslag, Bispebjerg Hospitals hjemmeside www.bispebjerghospital.dk
Søren Hagh Hansen og Henrik Permin (red.). *Bispebjerg Hospital 100 år. Moskaller af et hospitals liv*. Bispebjerg Hospital, 2013.
Madene Haugen, *Emilens Hæde*. Arkitektens Forlag, 1993.
Den Store Danske (L. Slior). Information om Edvard Glæsel. Kunsthånd Danmark (K.L. Andersen). Information om Edvard Glæsel

Det lange seje træk - den grønne tråd

Peter Juhl

Vores haver, parker, pladser og veje er dynamiske rum, der til stadighed kræver opmærksomhed og pleje. Det gælder ikke mindst de grønne anlæg på og omkring vores hospitaler, hvor de har stor betydning for en sårbar brugergruppe. Disse anlæg bør stå stærke og frodige og afspejle landskabets langsomme foranderlighed og naturens stoiske ro.

Professor og landskabsarkitekt Jørn Palle Schmidt udtalte: "Græsset skal klippes, ikke slå". Grønne områder skal drives frem med kærlighed, pleje og forståelse for jordens og planternes potentialer på det særlige sted. Jørn Palle Schmidt kunne tale i timevis om planter og landskab - med gartnerens tilgang og akademikerens lyriske sprog. Tilhørere var ikke i tvivl om vigtigheden af naturvidenskabs og kunstens sammenhæng og kunne se meningen i foreningen af praktikken og poesien i landskabsarkitekturen.

Netop dette, at forstå vigtigheden og formålet med vores landskaber, er helt afgørende for at holde fokus og skabe langsigtede robuste landskaber.

Naturen og udviklingen af træer og buske, stauder og græsser kræver viden om og forståelse for naturgrundlaget, plantesamfund og enkeltarter. Samtidig kræver det forståelse for processerne omkring planlægning, anlæg og drift og de interessenter, der sammen udvikler og forvalter vores uderum.

Vi ser ofte nyanlagte projekter, som, når de overgår til daglig brug, forfalder. Forsvinder. Mister deres grundidé. Måske skyldes det en driftsorganisation, som ikke har indsigt, forståelse eller økonomiske midler? Eller måske en landskabsarkitekt, der ikke har forstået at projektet er et anlæg, der er fleksibelt og robust over for brugerne og den fremtidige driftsorganisation? Det er nok en kombination af forskellige interessenters fokus, økonomi, uvidenhed og manglende kommunikation.

Der vil igennem et projekts tilblivelse være forskellige interessenter, der påvirker projektet i forskellige faser. Interessenter, der kan være udviklere, kommuner, arkitekter, landskabsarkitekter, entreprenører, driftsherrer, der har hvert deres fokus og forskellige kort- eller langsigtede formål. Hver gang, der kommer en ny interessant til, eller én stopper, sker et fokusskift og et tab af viden.

Landskabsarkitektens fornemteste rolle er at definere, formidle og fastholde det eller de formål, der giver

mest værdi for pengene. Når vi som landskabsarkitekter har mulighed for at være gennemgående rådgivere, kan vi formidle og fastholde landskabets formål, kvalitet og udvikling. Vi fungerer som projektets *grønne tråd*. Det kan kun lade sig gøre med et holistisk blik og en kontinuerlig rådgivning igennem faserne. Vores langsigtede tilknytning til bygherre/driftherre er helt afgørende for at skabe, afstemme og fastholde målene og kvaliteterne i landskabet, da de udvikler sig langsomt og er sårbare over for omskiftelighed.

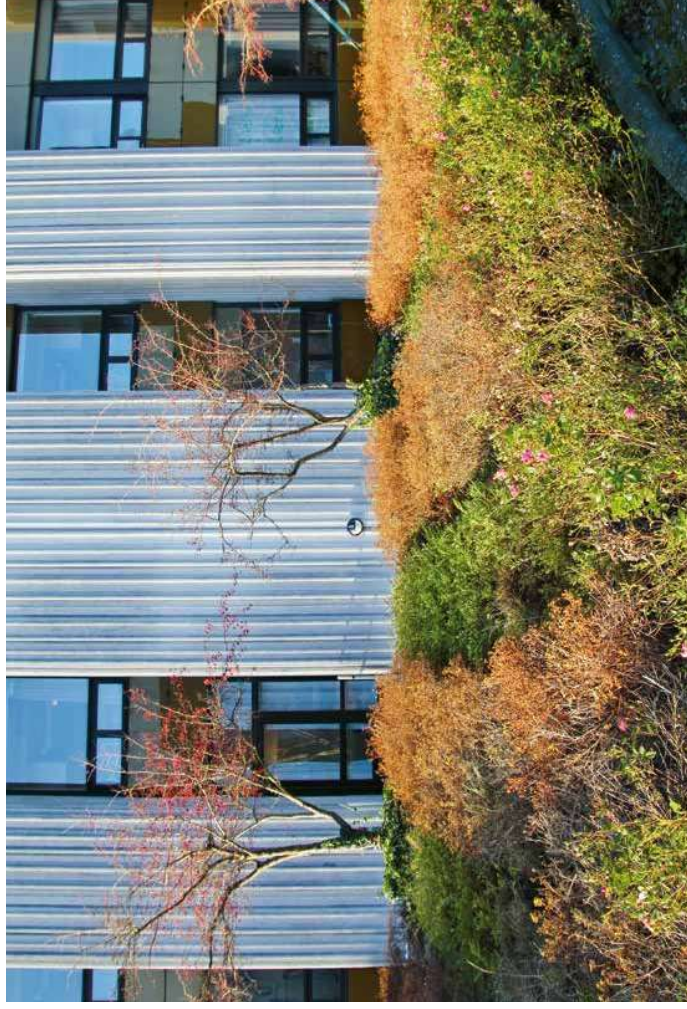
Og hvorfor fremhæve det i debatten om hospitalsanlægge? Fordi det hele sættes på spidsen i disse landskaber. De landskabsarkitektoniske værdier er af afgørende betydning for brugernes trivsel, og de primære brugere, patienterne, er udsatte og har sjældent deres egen stemme i gruppen af interessenter. Regionerne er i sagens natur store, tunge organisationer og alt, hvad de prioriterer, skal vægtes op mod et sæt varme hænder.

Ny Retspsykiatri Sct. Hans

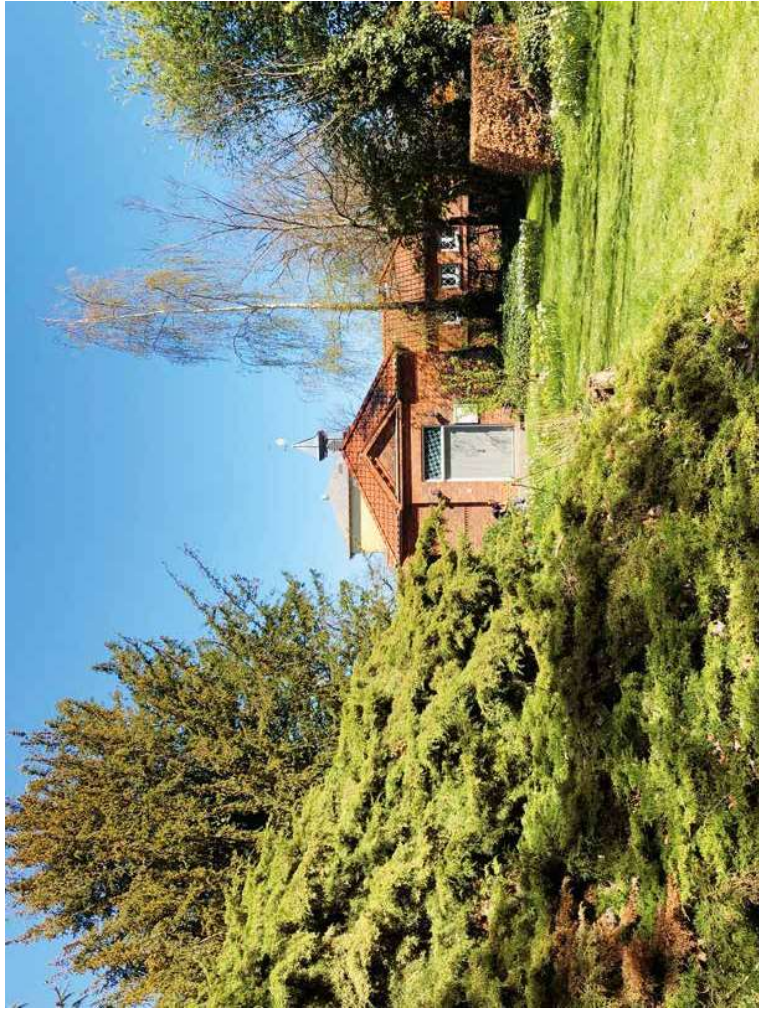
Et eksempel på udfordringer med planlægning og design er Ny Retspsykiatri Sct. Hans i Roskilde. Konkurrencen blev afgjort i 2013, og bygningerne kom under udførelse fra 2019.

Her har vi arbejdet målrettet med at skabe kvaliteter i udearealerne for at tilgodese patienter og personale. På de psykiatriske og retspsykiatriske afsnit er der mange, der kun har adgang til én gårdhave. Denne skal opfylde flest mulige funktioner: ophold/ro, træning, dyrkning og sanselige oplevelser. Der er også store krav til sikkerhed. F.eks. skal inventar og belægninger være fastgjort eller så tungt, at det ikke kan løftes, bruges som våben eller stables til flugt over taget. Træer og beplantning må heller ikke danne flugtmulighed eller gemmesteder for våben og personer.

Siden konkurrenceprogrammet har der været nogle klare overordnede rammer for bebyggelse, antal sengepladser og økonomi m.m. Der er stort fokus på intern logistik i retspsykiatrien. Det drejer sig om sikkerhed, tryghed og effektiv drift. De store udfordringer ligger i projektets lange tidshorisont fra program til ibrugtagning og i skiftende interessenters behov og formål. Den overtegte, som var med til at påvirke programmet og udvælge vinderpro-

Øverst: Slagelse Psykiatriske Hospital. Nederst: Hvidovre Hospital. I mellem: Fotos: Peter Juhl. Top: Slagelse Psychiatric Hospital. Bottom: Hvidovre Hospital, Renaissance garden. Photos: Peter Juhl.

Frederiksberg Hospital, Foto/Photo Peter Juhl.

jektet, er der ikke længere, når der skal projekteres. Nye medarbejdere er kommet til i de interne arbejdsgrupper, og nye behov og tilgange til behandling opstår undervejs. Der er brugt tusindvis af timer på at udforme og indrette konkrete afsnit. Der er også tænkt på at skabe fleksibilitet i projekterne, så fremtidige behov kan imødekommes. Men hvem ved, hvad de fremtidige behov er?

Hele teamet og bygherren har været den røde tråd i projektet, men hvad sker der, når anlægget er afleveret, og projektgruppen opløses? Så overtager driftsorganisationen med sit fokus, og brugerne kommer med deres behov og virkelighed. Denne virkelighed vil med sikkerhed ændre projektet igen. Tænk, hvis vi kunne være med til at kvalificere disse ændringer ud et landskabsarkitektonisk synspunkt og være den grønne tråd.

Region Hovedstadens sygehus

Opland var rådgiver på driftsudbud af udearealer til Region Hovedstadens sygehus i 2019. Her foretog vi registreringer og udarbejdede driftskort, kvalitetsbeskrivelse og udbudsmateriale for hhv. Rigshospitalet, Frederiksberg, Amager, Bispebjerg, Hvidovre og Glostrup Hospitaler.

Frem til udbuddet havde hospitalerne haft deres eget gartner- og driftsteam, som igennem mange år havde

varetaget grøn pleje, renholdelse, lokal vinterbækpelse mv. Med et udbud står et nyt hold af private aktører klar til at tage over. Disse forskellige organisationsformer har sine fordele og ulemper, og meningerne er delte. Men alt andet lige får man i forbindelse med udbuddet kigget områderne igennem med nye øjne og taget stilling til formål og processer.

Udbudsbetingelserne for offentlige driftsudbud er tilrettelagt for at optimere og få mest muligt for pengene. Stordrift betaler sig på bundlinjen. Der kan ansættes specialister på nøglerollerne i organisationen, og private driftsoperatører leverer skarpe konkurrenceudsatte priser. Den overordnede driftsøkonomi kan adskilles fra hospitalernes øvrige drift, så der ikke skal prioriteres imellem varme og grønne hænder på lokalt niveau.

En åbenlys udfordring er dog, når der gives for lave priser, hvor entreprenøren ikke afsætter mandskab og ressourcer til at opfylde udfaldskravene. Det kan betyde slagsmål og store ressourcer til en stram styring og kontrol med driftsentreprenøren, hvilket igen kan betyde, at driftsopgaven ikke genudbydes. Dermed odelægges driftsentreprenørens markedet for sig selv.

Fagligt og landskabeligt set kan der også være udfordringer. Store udbud af mange og forskelligartede områder

udbydes med generiske arbejdsbeskrivelser og en standardpleje, som ikke kan tage højde for særlige værdier og kvaliteter.

En stor del af landets hospitaler er anlagt på en tid, hvor en omfattende gartnerisk indsats har beriget landskabet og hverdagen for stedets patienter. Men der er ikke samme økonomiske og mandskabsnæssige ressourcer til rådighed til driften i dag. På Hvidovre Hospital er taghaverne anlagt med parterremønstre af hække og stauder. Et ambitiøst projekt, der kræver vanding og vedholdende pleje og fornyelse. Der er også mange lysgårde, som skal driftes ved at løfte materiel op og ned, da der ikke må være adgang igennem hospitalet. Antallet af driftspersonale er gået fra 25 ved anlæggets etablering til 6 ved udbudsrunderen. Antallet af driftspersonale efter udbuddet er nu ca. 4-6.

Efter udbud af Region Hovedstadens hospitaler er der sparet mange penge på standarddriften. Jeg kan dog frygte, at der ikke samtidig er sat penge af til at oprette de arealer, som kræver fornyelse og omlægning til nutidens driftsformer.

Men med de rigtige kompetencer og prioriteringer er der mulighed for både at fastholde (drifte) og udvikle (pleje målrettet). Fælles for driften, uanset egne medarbejdere eller udlieferet drift, er, at alle led fra politiker til direktør til den udlørende gartner skal have fokus på og forståelse for vigtigheden og formålet med driften og plejen.

Driftsstyring af Region Sjællands sygehuse

Region Sjælland har i 2018 udlieferet driften af udearealerne på deres sygehuse. Opland har siden medio 2019 været konsulent for Region Sjælland Arealpleje og varetager tilsynsfunktionerne med standardplejen og øvrige arbejder med omlægning, overdragelse og henvendelser fra sygehuse. Det primære formål med driften hos Region Sjælland er sikkerhed og tilgængelighed til sygehuse. Der må ikke ske faldskader, så besøgende skal være intakte og tilgængelige. Der skal være belysning, der skal sneryddes og saltet. Grundlaget for driften er en kvalitetsbeskrivelse for standarddriften af arealerne, som skal efterleves af driftsentreprenøren.

For Region Sjælland arbejder vi både med et bredt spekter af sygehuse fra det historiske anlæg omkring psykiatrisk hospital Oringe i Vordingborg og helt nye hospitaler, som det få år gamle Slagelse Sygehus og SUH Køge, som er under etapevis opførelse.

Det arbejde har givet os stor indsigt i sygehusernes interne organisation og den dynamiske udvikling, der hele tiden forgår i sygehusforvaltningen. Når personalet og patienterne tager bygninger og landskab i brug, opstår der nye behov igen. I sygehusverdenen er der et konstant behov for forandringer og tilpasninger. Sygehusenes fornemste rolle er at kunne tilbyde den bedst mulige behandling af patienterne, og heri ligger konstante prioriteringer imellem medarbejdere og udstyr, bygninger, parkeringspladser og udearealer. Sygehusenes hurtige udvikling hænger sjældent godt sammen med landskabets langsomme udvikling, hvor træer igennem 50 år nu endelig opfylder sit formål som skalaformidler og frodigt holdpunkt i et belæst og bebygget landskab.

Driftsorganisationerne på de enkelte matrikler er egenrådige og vandt til at handle hurtigt for at løse nye behov og funktioner. Derfor er der risiko for, at vigtige landskabs-

lige kvaliteter går tabt. Her har vi hos Opland en pragmatisk tilgang og kan bidrage med konkrete løsninger og fokus på de landskabelige værdier. Det handler om at stille skarpt. På værdien i landskabet og uderummets arkitektur. Og så handler driften ikke længere bare om intakte belægninger og "her og nu"-løsninger, men om at vedligeholde arkitektur, skabe retning og sikre attraktive arealer. Og i høj grad om at formidle disse forhold til organisationerne.

Et redskab til at imødekomme driftsorganisationerne og sikre de langsigtede landskabelige værdier er udviklingsplaner. Opland har blandt andet udarbejdet en 5-års plan for Oringe Hospital i Vordingborg. Planen anviser konkrete muligheder for placering af fremtidige funktioner under hensyntagen til landskabets helhed.

Overgang fra anlæg til drift

På Slagelse Psykiatriske Hospital kan vi se et eksempel på, hvilke udfordringer der kan være efter indtagning. På tilsyn kunne vi konstatere, at træer og buske i hospitalets indre gårdrum blev skåret ned eller fjernet, da bevægelsessensorer aktiveres, når beplantningen bevæger sig i vinden. Det sætter alarmer i gang og forstyrrer personalet, som må løbe forgæves. Vi forsøger sammen med den tekniske afdeling at finde en måde at genskabe/fastholde den oprindelige idé, som Schonierr Landskab havde for anlægget. Herunder at få afstemt formål og konsekvenser af alarmer kontra grønne og sanselige oplevelser med en levende og frodig beplantning. Beplantning, som er vigtig for de patienter, der har gårdrummene som udsigt eller som eneste adgang til det fri. Det er her solen skinner, regnen drypper og vinden blæser. For nogle gælder det i en kort intens periode og for andre i årevis.

I arbejdet med den grønne pleje kommer vi tæt på. På driftspersonale, på gartnerne, på det sundhedsfaglige personale, på sikkerhedsfolkene og på patienterne. Vi får lov at se den værdi, vores fag kan skabe ude hos en sårbur brugergruppe. Drift handler om græsklipning, økonomi og effektivisering. Men det handler også om arkitektur og mennesker - og om solstref i en gårdhave, der skal afspejle den natur, der heler mennesker.

Peter Juhl er landskabsarkitekt MDL og indehaver af Opland Landskabsarkitektur, der udvikler og designer projekter inden for klima, natur og fællesskaber og rådgiver om pleje og drift af vores fælles landskaber. Fundament er kunst, naturvidenskab og alt det, som naturen tilbyder og betyder for mennesker.

Lustfyllda moln av grönt – om Sven-Ingvar Anderssons uppkvistade pilar

Mats Daniel Nilsson

Den ljusa gracila pilträdslundan var ett återkommande motiv i Sven-Ingvar Anderssons landskapsarkitektur, och han kunde konstet att variera dess uttryck. Sin allra mest säregna pilplantering skapade han i slutet av ett långt yrkeshiv. Här presenterar han de inspirationskällor, upptäckter och försök som gav honom idén till den sista pillunden.

Mellan några mörka och lätt placerade huskroppar på Christiansbro i Köpenhamn växer ett par märkliga trädgångar. De står på innergårdarna vid Nordeabankens kontor och det var den dansk-svenske landskapsarkitekten och professorn vid Konstakademiet, Sven-Ingvar Andersson, som förgav miljön och arrangerade planteringarna för tjugo år sedan. Träden mäter sig nu ledigt i höjden med byggnadernas sex våningar och de kompletterar perfekt de dova fasaderna med sin lätta och skimrande bladmassa. Egentligen är det här helt vanliga vitpilar – det märkbara ligger i att de inte har några kronor. De beskärs nämligen regelbundet och syns snarast som höga slanka pelare. En frodig adventiv grönska spirar utmed stammarna och detta ger träden ett kraftfullt upprätt uttryck som sansspelar fint med den horisontellt betonade arkitekturen.

Pilträden ger kontorsarbetarna en rogvande vy från skrivborden. Lövmassorna blir till "lustfyllda moln av grönt" som rör sig med vinden och speglar sig i glasytorna. Så beskrev landskapsarkitekten själv att han tänkte sig alltsammans. Träden står utspridda mot en krattad grusyta med snirklande boxbomsslågor. Alltsammans ger gårdsrummen en högst särpräglad karaktär.

Idén till pillundarna hade Sven-Ingvar Andersson utvecklat i arbetet med sin egen trädgård vid sommarhuset Marnas i Södra Sandby. På 60-talet hade han planterat två grupper med vitpilar som han ställde tätt intill det lilla korsvirkeshuset så att de tillsammans fick rama in anblicken över trädgårdens största rum. I en artikel för *Villadskriften Hem i Sverige* skrev han 1960 att "det går utmärkt ur praktiskt synpunkt att plantera stora

träd intill små, trångt placerade hus om man använder gles lövade träd som ek, ask, pil och robinia, om man planterar nära husväggen så att skuggan faller på taket och sikten blir fri under grenarna". Sven-Ingvar arrangerade sina pilgrupper som kvadrater med ett träd i varje hörn. Han fick då snabbt en stor volym av grönska och varje avdelning bildade snart ett eget litet rum mellan de fyra stammarna. Den första trädklungan använde han för att skapa en distinkt ingång till den häckomslutna trädgården, den andra för att visa vägen till dörren på husets gavel. Entrémotivet behandlade han senare i en essä om träd och estetik i Dansk Dendrologisk Åsskrift 1981.

Da träd placeras som en välkommande port "upstår en stark estetisk verkan, som förvisso inte ligger hos själva trädet, utan i användningen. Verkan kan kallas arkitektonisk, och frågan är, om det finns en mer grundläggande arkitektonisk verkan än en markering av en ingång. Arkitektur är ju rumskonst, och rummet upplevs starkast, då man träder över gränsen mellan utanför och inne i, d.v.s. i porten." (nån översättning). Entréplanteringen gav trädgården en märkbar närvaro i landskapet, och den tjänade som tröskel till en annan verklighet, innanför häckarnas täta grönska. Sven-Ingvar ville fångsla sina gäster och få dem att gå in mellan de pelarrika stammarna, passera med väckt nyfikenhet och intuitivt hitta fram till det lilla husets dörr.

På 70-talet kompletterade han pilarna med klättrande murgröna. Utefter torparlängan och runt ankarna på träden planterade han ligusterbuskar. Med häcksaxen blev de till en koncentrerad samling av tättklippta gröna klot i skiftande storlekar.

Sammansättningen var en variation på samma tema som han använt för en trädgård vid Ramlösa brunn i Helsingborg 1968. Sven-Ingvar Andersson utnyttjade ofta växtmaterialets på samma gång smiliga och arkitektoniska möjligheter – kompositionen bestod av silverskimrande flerstammiga pilar tillsammans med klippta ligustergröber och en sirlig boxbomsparterr. Många år senare, samtidigt som han ritade gårdarna för Nordeabanken, gjorde han också en liten utställningsträdgård i Stockholm. Mellan en svart stolprad bevoxen med klematis och en konstfull utford vedstapel ordnade han en cirkelrund pillund av tjugo träd satta på ett inbördes avstånd av ungefär en meter. Dessa var ställda mitt i en grusyta, precis som på bankkontorets innergård.

Pillunden var onekligan ett favoritmotiv för Sven-Ingvar Andersson. I en av sina artiklar framhöll han fördelarna med pil jämfört med många andra trädslag. "Pilen ger en lätt och beläglig skugga och den har en annan egenskap och den är helt märklig: Pilen ser alltid färdig ut, i alla tillväxtstadiet. Kastanjen är ingen riktig kastanj förrän den blommar, en bok blir buske först och träd sen. En pil är stor eller liten men det är alltid en riktig pil."

I hans egen trädgård sträckte sig träden mot himlen, allt högre eftersom åren gick. Grenarna blev tunga och hängde in över sommarhusets sköra eternitfak. Han tyckte att det behövdes en beskärning, men ville inte mista entrémurens höga stammar. Han kom då att tänka på ett besök han gjort vid biskopspalatset i Chartres, där det fanns en försommad trädgårdsterrass. Bland gamla förvuxna boxbomsklot hade en lät skog av skira robinior slagit rot. I sin strävan efter ljus hade de pressat varandra uppåt. Träden hade utvecklats

Överst: Meindert Hobbema, Holland, *The Avenue at Middleham*, 1689. The National Gallery, London. Nedst: Christiaan van, 2012. Foto: Mats Daniel Nilsson. Top: Meindert Hobbema, the Netherlands, *The Avenue at Middleham*, 1689. The National Gallery. Bottom: Nordes, Christonshavn, 2012. Photo: Mats Daniel Nilsson.

till smala pelare utan grenverk, annat än i fåta kvastar högst upp i topparna. Kombinationen med klippta klot och släkt upprätta stammar gav en markerad karaktär som hade gjort ett starkt intryck. Han mindes också en målning han hade sett på National Gallery i London. På landskapsmålaren Meindert Hobbemas tavla *Middleham's allé* från 1689 hade han lagt märke till några speciellt beskurna träd. Målningen föreställer en landsväg omgiven av mycket högt uppkvistade pilar. Gytret av de vertikala stammarna gör en dramatisk verkan i förhållande till det flacka jordbrukslandskapet och vägens sträckning mot horisonten. De utbildade pilarna var beskurna för att grenarna hade ett hushållsekonomiskt värde och Sven-Ingvar Andersson hade lika gärna kunnat upptäcka samma behandling av träden i Pieter Bruegels 1500-talsmålningar. Grenarna skördades för att användas som slängselvidjor, för att utlodra boskapen med löv och för att eldas med i bakugnnarna. Detta bruk av levande träd kallas hamling. Traditionellt har det förekommit på platser där behovet av virke, bränsle och kreatursfoder varit stort men tillgången på skog varit liten eller obefintlig. Nuförtiden är det lätt att tänka att huggandet skadar träden men grenarna växer hur som helst snabbt ut igen. Ett regelbundet hamlande medför enellertid att träden utvecklar rätt besymmeliga former. Platser med sådana kulturhistoriska träd är ofta mycket karaktärsfulla – något som förstas kan inspirera en landskapsarkitekt att använda dessa uttryck i nya sammanhang. Sven-Ingvar Andersson var sedan barnsben hemmastadd med de skånska stubbarna som för alla upplamningar ser så lustiga ut. De kapas i manshöjd och får med tiden en kraftig bäl med en stor kvast av tunna grenar. Trädtypen på Meindert Hobbemas tavla har en väsensskild karaktär, fastän syftet med beskärningen var det samma i bägge fallen. Den svenske biologen Urban Emanuelsson som har studerat historiskt vegetationsbruk kallar de senare för "höghamlade". I vissa perifera trakter i Spanien, Frankrike och Italien är det fortfarande möjligt att få se sådana träd, men det tycks ha varit länge sedan de försvunnit från norra Europa. Jämfört med att skära i manshöjd eller från en vanlig stöge har denna hamlingsmetod naturligtvis varit onständigare att utföra. I utbyte gav den en större mängd grenar och löv, samt förhoppningen att den bibehållna stammen skulle kunna utvecklas till dugligt timmer. För Sven-Ingvars del handlade uppkvistandet mest om att bli av med de stora trädkronorna, det viktiga var att bevara trädgårdens välkommande pelarhall.

I landskapsarkitekturprofessorns sista bok där han skrev underfundiga brev om trädgårdskonst till bemärkta historiska personligheter adresserade han en skrivelse till den italienske renässansarkitekten Andrea Palladio. I brevet förklarade han hur hans lilla ondräum av pilträd hade samma arkitektoniska funktion som den loggia Palladio hade ritat för att artikulera porten till Palazzo del Capitanato i Vicenza. Sven-Ingvar omtalade hur han beskurit sin pelarhall: "Nu ska jag berättat om en vinst som samtidigt var en förlust. Jag har låtit säga av pilarnas alla sidogrenar. Nerifrån ända upp till toppen. Stammarna har blivit mer pelarlika. Nu saknar jag det ornamentala mönstret av grenar och kvistar som inte stod Berninis skulpturer och Veroneses fresker efter i dekorativ kraft och subtil detaljering. Men de kommer tillbaka. Fem månader efter beskärningen är de nya kvistarna redan meterlånga. I förhållande till byggnadskonsten har trädgården sina

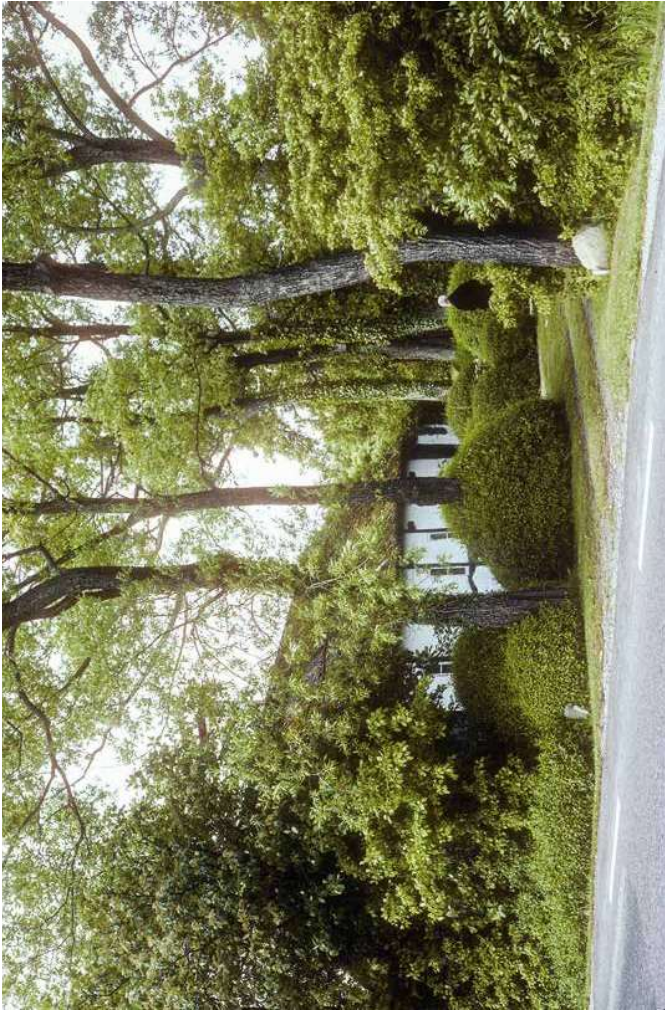
begränsningar. Och sina fördelar." Så småningom blev Sven-Ingvar fullt tillfreds med tillagets estetiska verkningar. "De har en lövruska i toppen men från roten och tjugo meter upp är de kala, om man bortser från murgroddan som klättrar högre upp för varje år. [...] Här seglar just nu stackmolnen in och ut genom stammarna".

Från sina iakttagelser av hur träd kan växa på de mest mångformiga sätt visste Sven-Ingvar Andersson vad som var möjligt att åstadkomma med växtmaterialet. Försöket med de uppkvistade pilarna på Marnas ledde honom vidare till den okonventionella planteringen vid Nordeabunken. Med sina många silverskimrande pillundar gav Sven-Ingvar Andersson prov på hur det med en kreativ vegetationsanvändning går att skapa en mängd karaktärer och rumsligheter. Bara utifrån ett enda trädslag synes variationsmöjligheterna enorma. Det kommer an på hur planteringsgrupperna, hur tätt de sätts och efter vilka mönster eller geometriska figurer... Träden kan vara en- eller mångstammiga, ha höga kronor eller låga, och formas med variation genom klippning och beskärning. Landskapsarkitekter som vill skapa mer fantasifulla och karaktärsstarka planteringar kommer till att börja med långt bara genom att studera hur träden kan växa – för växer gör de på alla möjliga och omöjliga vis. En sjarvig gammal holländsk landsvägsplantering och en igenvuxen trädgård i Chartres kan mycket väl visa sig bära på fröna till en skimrande lund med lustfyllda moln av grönt.

Tack till Anne Whiston Spirn.

Mats Daniel Nilsson (SE), landskapsarkitekt med intresse för vegetationsbyggnad och landskapshistoria, verksam i Göteborg.

Marnas, 1998. Foto/Photo: Anne Whiston Spirn

Forbindelser

Er en sti altid blot en måde at komme fra A til B på? Som landskabsarkitekter kan vi folde stien ud, så den bliver mere end den direkte forbindelse mellem to punkter. Med udgangspunkt i stedets særegne værdi og ved at introducere forskellige overflader, afgrænsninger og rumligheder kan vi stimulere både sanser og fantasi.

De følgende tre projekter har netop forbindelsen til fælles. Udgangspunktet for dem er dog ikke det samme, og derfor er de mulige løsninger og svar forskellige. En understregning af, at en sti netop ikke bare er en måde at komme fra A til B på.

Sirkku Singer og Christian Bilbo Vedel

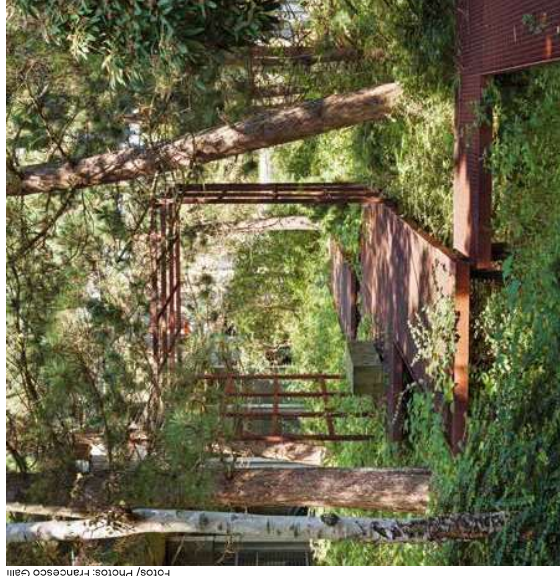

Farum Midtpunkt – en udvej fra det urbane til den uberørte natur

I Farum Midtpunkt, en social boligbebyggelse fra 1970'erne, er bilister og bløde trafikanter adskilt. Gangforbindelser er på første sals niveau, mens parkering af biler sker under bebyggelsen, i gadeplan. Opdelingen mellem bilister og bløde trafikanter skaber utryghed i niveauet for trafik og parkering, og ønsket er derfor at åbne op for og skabe mere liv i dette plan. Projektet indarbejder en forbindelse på langs af byggeriet imellem det eksisterende stinet, parkeringen og bebyggelsens nye pladselementer, og udnytter de mellemgående bortgrodte arealer. For at bevare det karakteristiske vildnis mellem bebyggelsen og parkeringspladserne er den nye forbindelse udført som en hævet sti, der slynger sig mellem eksisterende fyrretræer og henover den uberørte underskovslignende beplantning. Den hævede sti af rustne stålriste har installatorisk karakter og er udformet som en oplevelsessti, der iscenesætter landskabet og beplantningen. Funktionelt skabes der samtidig en aktiv genvej på tværs af området, som skaber tryghed og identitet til boligbebyggelsen.

Projekt:
Farum Midtpunkt, Furesø Kommune for Furesø Boligselskab v. KAB, Rambøll Landskab 2016

Fotos/ Photos: Francesco Galli

Foto/ Photo: Marcus Frosholm Røebye

Teglporten – en uhindret passage, hvor der skabes kontakt mellem steder, som ikke nødvendigvis hører sammen.

Birkerøds nye idrætscenter har hidtil været forbundet til bykernen gennem en smal og udsøgt sti. En gangtunnel under Bistrupvej udgør den direkte og trafiksure vej til idrætscenteret. For i højere grad at synliggøre det nye idrætscenter som en del af byen og koble det mere direkte til Toftevangsskolen og kommunens plejecenter ønskes en gentænkning af stiftforbindelsen. For at samle de uensartede funktioner med forskellige behov var der brug for mere plads, uden at de forskellige områder skiltes fra hinanden. Løsningen er en langstrakt plads snarere end en sti. En rød teglstenbelægning udgør det sammenhængende tæppe, som i sine flader og retningskraft er med til at definere funktioner og nye rumligheder. Der er stedvist etableret sidde møbler af træ, mens der andre steder i tilknytning til teglstenbelægningen er anlagt lege- og træningsområder til de mange forskellige brugere. En mindre, forsænket have foran Toftevangsskolen bibliotek er med til at definere grænsen til skolen. Der er etableret ny tryghedskabende belysning langs hele forbindelsen, hvorat en kunstnerisk belysning af gangtunnelen under Bistrupvej udgør det sidste bandede til idrætscenteret.

Projekt:
Teglporten, Birkerød for Rudersdal Kommune, Rambøll
Landskab nr. 4–2020

Foto/ Photo: Francesco Gallì

Skoleparken – en livslinje mellem bolig-opgangene

Skoleparken, der er opført i 1959-67, er et alment bolig-område i Hillerød, som er blevet renoveret mellem 2014 og 2018. Den samlede bebyggelse, der består af langstrakte bygningsskropper, er næsten en kilometer lang med uendeligt mange og anonyme adgangsvæje. Ønsket om at skabe bedre kommunikation langs bebyggelsen blev udgangspunkt for bearbejdningen af landskabet. Nye adgangssters zig-zag-forløb bryder sammen med enkeltstående træer det langstrakte forløb op. Langs facaderne er anlagt frodige bede, og langs stierne er der skabt nicher til ophold. Beboernes brug vil forme stien og landskabet fremover. Deres engagement vil række ud fra bygningsskropperne og forme de græsarealer, de kan indrette efter egne behov og ønsker. Stien folder sig på denne måde ud og ind af det lange landskabelige rum. Forbindelsen bliver den røde tråd i fortællingen om livet i Skoleparken.

Projekt:
Skoleparken, Hillerød for Nordsjællands Boligselskab,
Rambøll Landskab, 2011

Rambøll Landskab bliver i 2021 en del af Henning Larsens
12 mand store landskabsgruppe

Sirkku Singer har læst bygningskunst på Technische Universität Stuttgart og er uddannet landskabsarkitekt fra Det Kgl. Danske Kunstakademi i København i år 2000. Hun har arbejdet som landskabsarkitekt på diverse tegnestuer i Danmark og Tyskland.

Hun har i en årække beskæftiget sig med nybyggeri samt i de senere år med renoveringsprojekter. Arbejdet med sidstnævnte har været en glæde for, hvordan man med få tiltag kan gøre forsømte udearealer til et stærkt og meget bedre udemiljø for brugerne. Kombinationen af æstetik og funktion samt oplevelsen af ibrugtagens glæde er drivkraften i hendes arbejde.

Christian Bilbo Vedel er uddannet landskabsarkitekt i 2003 fra Københavns Universitet. Han har arbejdet på flere større tegnestuer i såvel Stockholm som København. Arbejdet var i en årække fokuseret omkring større infrastrukturprojekter, men siden hen omkring nybyggeri og renovering. Fokus på alle projekter er at målrette og fastholde dem ind til kernen og til det formstærkt enkle.

Højt hus i Brande – om landskabsinteresser i planlægningen

Martin Odgaard

Illustration: Mændrup Arkitekter/Bestseller

I 2019 vedtog Ikast-Brande Kommune lokalplan 365 og kommuneplantillæg nr. 1 for 'Aflastningsområde Kåreman-gervej i Brande'. Plandokumenter leverer ofte et stille liv i offentligheden, og det er sjældent, de nedfører national interesse. Det skete dog her – dels fordi de var et eksempel på et nyt 'aflastningsområde', og dels fordi et 320 m højt tårn for mange er sindbilledet på projektet. I denne korte artikel vil jeg se nærmere på, hvordan tårnet relaterer sig til dansk landskabsplanlægning, og hvordan Miljøstyrelsen ikke gjorde indsigelse mod planerne.

De lokale politikere og beboere har rost projektet ved Brande, og det er naturligvis godt og væsentligt. Vi bør glæde os over, at det er nogen, der ønsker at investere penge og omhu i udvikling af vore byer. Så langt så godt. Der, hvor de faglige meninger brydes, er i vurderingen af de landskabsarkitektoniske konsekvenser af at have Europas 5. højeste bygning i, hvad der, med al respekt, må betegnes som en mindre dansk by. Diskussionen falder hurtigt på de såkaldte 'landskabsinteresser', og hvordan det danske plansystem håndterer dem.

I dansk landskabsplanlægning er beskyttelsen af landskabsinteresser implementeret gennem såvel planloven som naturbeskyttelsesloven på formålsniveau. Herudover er 'kulturarvs- og landskabsinteresser' nævnt som én af flere såkaldte 'nationale interesser' i planlovens § 29 stk. 1. Erhvervsministeren skal fremsætte indsigelse, såfremt kommunen fremsætter en kommuneplanlægning, der er i strid med disse. For så vidt angår landskabsinteresserne, der er en del af de nationale interesser, gælder så det særlige, at det ikke er Erhvervsstyrelsen, der varetager dem, men derimod Miljøstyrelsen under Miljø- og Fødevarerministeriet. Indsigelsen skal stadig gå gennem Erhvervs- og Vækstministerien.

For at få indblik i Miljøstyrelsens vurdering har jeg anmodet om aktindsigt, og selvom en del af akterne på sagen ikke er udlåst, tegner der sig et mønster. På grund af projektets karakter er det ikke Miljøstyrelsen selv, men derimod Miljø- og Fødevarerministeren, der skal træffe beslutningen om såkaldt *anmodning om indsigelse*. Til at belyse sagens gang har jeg gennemgået en række notater i Miljøstyrelsen¹. Styrelsen holder igen med at indkere, hvad ministeren bør afgøre. Der, hvor vi kommer tættest på, er i Miljøstyrelsen 2018b, hvor det fremgår:

Miljøstyrelsens plantilsyn for landskabsinteresser vurderer, at sagen i overensstemmelse med de nationale interesser i planlægningen og styrelsens praksis for landskabsvaretagelsen vil kunne danne grundlag for en indsigelse med henblik på at få reduceret byggeriets højde med den begrundelse, at landskabsinteresserne i det bevaringsværdige landskab og i det omgivende landskab vil blive tilsidesat af projektet.

Herudover refererer Miljøstyrelsen i notatet hidtidig praksis, hvor der er gjort indsigelse mod et 50 m højt tårn ved Skjern og i 2017 en indsigelse mod nogle låme på over 150 m i et oplevelsescenter ved Ringkøbing.

I notaterne sendt til departementet og direktionen er formuleringerne rundere, men også her fremgår det, at der kan være anledning til at anmode Erhvervsministeren om kan gøre indsigelse. Det fremgår af en mail fra departementet til Miljøstyrelsen 31. oktober 2019 (Miljø- og Fødevarerministeriet, 2019), at ministeren ikke ønsker, at der gøres indsigelse, og de senere notater til direktionen ændrer ikke ved dette. Ultimo november bliver det endelige svar da

også fra Miljøstyrelsen til Erhvervsstyrelsen, at der ikke er indsigelser vedrørende landskabsinteresser.

Min vurdering af dette må være, at vi nu har et nyt udgangspunkt. Ministeren har gennem sin afgørelse rykket praksis, således at den nu er mere lempelig end hidtil. Problemet er, at det er nok at foretage en synlighedsvurdering i miljørapporten. Selvfølgelig i landskabsvurderingen for de helt store sager bliver med ministerbeslutninger tilsyneladende en politisk og ikke en faglig vurdering. Det blotter svagheden ved landskabsvurderinger i forhold til andre miljøpåvirkninger, der kan kvantificeres, som f.eks. støjpåvirkning, grænseværdier og jordforurening. Hvis et 320 m højt tårn placeret 300 m fra et landskabeligt interesseområde ikke er nok til en indsigelse – hvad er så? En ny minister kan nå til en anden konklusion, men giver det en troværdig landskabsplanlægning?

Skal jeg runde af med en personlig, men dog også faglig betragtning, så forstår jeg godt det arkitektoniske argument om, at et stort landskabsrum kan bære et stort bygningsværk. Man kunne dog også hævde det modsatte, at et stort bygningsværk påvirker et stort landskabsrum – i dette tilfælde store arealer, der af kommunen er udpeget som områder med landskabsinteresser. Det kommer til en vis grad an på bygningsens arkitektoniske kvaliteter, men uanset hvad, har jeg svært ved at se, hvordan et 320 m højt bygningsværk kan gå hånd i hånd med landskabsbeskyttelsen. Jeg tror ikke, der er en arkitektonisk ambition, der ikke kunne opnås gennem en mere nøjsomt dimensioneret bygning. For mig er det et spørgsmål om proportionering – dels i forhold til terræn og beplantning, dels i forhold til omgivende bebygget kontekst. Vi behøver ikke bevæge os længere end til Herning Højskole, hvor Tyge Arnfred og Viggo Møller-lensen i 1962 tegnede og lod opføre et 42 m højt værelsesafsnit, der i det lave forstads-landskab har en yderst dramatisk virkning.

Ny bottom line er dog, at der ikke er gjort indsigelse til trods for, at der tidligere er gjort indsigelse mod mindre projekter. I dansk landskabsplanlægning er spørgsmålet, om det er i 'national interesse'.? Hvis en ny minister frit kan have en anden holdning, hvor efterlader det så forvaltningspraksis? Hvor efterlader det den faglige vurdering?

Næst:	Kilder:
1. Aflastningsområde blev gennemrevideret som tilladt kategori i detaljlandsplanlægningen i forbindelse med reformen af planloven i 2017. Muligheden for at planlægge for landskabsinteresser blev suspenderet i 2005, og landskabsinteresser blev genindført ved lov nr. 132 af 1. oktober 2019. Afsnittet af folketingsret 1997 gennem en ændring af planloven.	Ikast-Brande Kommune (2019a), Lokalplan 365 Ikast-Brande Kommune (2019b), Kommuneplantillæg nr. 1 Miljøstyrelsen (2018a), Notat - <i>Faldtærk: Kommuneplantillæg for højt tårn i Ikast-Brande Kommune</i> , dateret 18. oktober 2019, (sag nr. 001-02049, dok. Nr. 8343891) Miljøstyrelsen (2018b), Notat - <i>Kommuneplantillæg for Bestsellers tårn på 320 m i Ikast-Brande Kommune</i> , dateret 15. november 2018, (sag nr. 00594, dok. Nr. 8440381) Miljøstyrelsen (2018c), Notat - <i>Kommuneplantillæg for Bestsellers tårn på 320 m i Ikast-Brande Kommune</i> , dateret 15. november 2018, (sag nr. 00594, dok. Nr. 8440381) Miljø- og Fødevarerministeriet (2018), Mail fra Miljø- og Fødevarerministeriet til Miljøstyrelsen (dateret 31/10/2018) (sag nr. MST-504-00594)

Martin Odgaard er arkitekt, cand.arch. og ph.d. med speciale i by- og landskabsplanlægning. Han arbejder som adjunkt på Arkitektskolen Aarhus.

Boganbefaling

Kirkegårde i udvikling – Eksempler og løsninger
Institut for Geovidenskab og Naturforvaltning,
Københavns Universitet, 2019. Redaktion: Tilde Tvedt,
Jan Støvring og Palle Kristoffersen.
ISBN: 978-87-7903-809-7 (papir)
978-87-7903-810-3 (web)

Karin N. Corfitzen

I de senere år er det på de danske kirkegårde blevet tydeligere, at traditionerne omkring begravelser og bisetelser er i kraftig forandring. På mange kirkegårde kommer ændringen af valg af begravelsesform fra gennem århundreder primært at have været kistebegravelse til nu primært at være kremation og efterfølgende urneopsættelse til udtryk i kirkegårdens arealanvendelse. Det giver en del overskudskapacitet, og den ellers meget fine og strukturelle opdeling med rækker af gravsteder og gennemgående gange er i opløsning. Kirkegårdene henligger med store flader, hvor aktive gravsteder kun er fragmenter.

Lidt over de kulturhistoriske og arkitektoniske aspekter er der dels den økonomiske side af sagen, hvor kirkegårdene på grund af manglende indtægter fra store kistegravsteder bliver mere og mere pressede, idet kirkegårdsarealer, der skal plejes og vedligeholdes, er uændret i omfang. Dels er der i forbindelse med især bykirkegårdenes stort pres på at anvende kirkegårdsarealerne som rekreative arealer som supplement til de ofte sparsomme offentlige parker og grønne områder.

Der er med andre ord behov for stillingtagen i de enkelte menighedsråd vedrørende de fremtidige forhold på kirkegårdene. De folkevalgte menighedsråd vælges i udgangspunktet for en fireårig periode, der i kirkegårds-sammenhæng er en meget kort tidshorison. For at sikre en kontinuitet i planlægningen arbejder en række menighedsråd med udviklingsplaner, der beskriver kirkegårdens udvikling for en 40-50-årig periode.

Med udgangspunkt i ovenstående har gruppen bag Kirkegårdskonferencen taget initiativ til samling af en række eksempler på allerede udarbejdede udviklingsplaner som inspiration til de menighedsråd, der står for at skulle udarbejde en udviklingsplan.

Bogen er opdelt i tre dele, hvor den første del er en introduktion med beskrivelse af de generelle tendenser på kirkegårdene. I anden del beskrives otte udvalgte eksempler på kirkegårdsudvikling. I den tredje del gennemgås ti overordnede hovedelementer på kirkegården.

Med de relevante fakta, der er oplyst for hvert eksempel, er det for læseren meget hurtigt at vurdere, om eksemplet i forhold til størrelse m.m. er relevant og sammenligneligt med læserens "egen" kirkegård.

Bogen er med de konkrete eksempler, der alle er rigt illustreret med plantegninger og fotos, et godt værktøj til menighedsrådene. Bogen giver overordnet et godt indblik i nogle af de især praktiske problemstillinger og emner, der skal behandles og indgå i en udviklingsplan. Dog kunne bæredygtighed, herunder Grøn Kirke-certificering, godt have forfægtet øget fokus i et separat kapitel.

I bogen savnes et afsnit, der redegør for vigtigheden af formulering af en overordnet målsætning for udviklings-

planen. Målsettingen skal bl.a. sikre, at der gennem den lange planperiode holdes fast i det oprindelige koncept. Herudover er det beklageligt, at vigtige emner som kulturhistorie, arkitektur og etik i kirkegårds-sammenhæng desværre ikke er behandlet i bogen. Det er emner, som er helt grundlæggende i et hvert arbejde, der planlægges og udføres på kirkegårdene.

Foto/Photo: Elzéline Van Melle

Foto/Photo: Jan Støvring

Karin N. Corfitzen, landskabsarkitekt MDL, uddannet fra KVL (nu KU) 1994, ansat hos Opland Landskabsarkitekter, kirkegårdskonsulent i Roskilde Stift. Har siden 1994 arbejdet som landskabsarkitekt med opgaver indentor det meste af fagets brede spektrum ved ansættelse på private tegnestuer i hovedstadsområdet.

Note: Grøn Kirke-Gruppen under Danske Kirkers Råd er en samarbejdsplatform, der opbygger og videreformidler allerede eksisterende tiltag bl.a. på baggrund af inspiration fra andre lande via Kirkernes Verdensråd, hvor der er stor fokus på klimae- og miljøfremmende emner. Se evt. www.gronkirke.dk.

Sven-Ingvar's Garden

Køb bogen i Arkitektens Butik: shop.arkitektforening.dk

Sven Bech A/s
ANLÆGSGARTNERFIRMA • SIDEN 1921

Totalleverandør
– også af professionel rådgivning

www.bek-john.dk

Birkholm Planteskole A/S

Ring og få rådgivning om plantevalg – tlf. 48 17 31 26

Forhandler af: **til naturen**

Dansk importør af:

Silkeborg®

Kvalitetens standard

BIRK HOLM

Therapeutic Landscapes

Køb bogen i Arkitektens Butik: shop.arkitektforening.dk

OM RIGSARKITEKTENS ARBEJDE I SVERIGE

Hvor vi i Danmark har flere kommunale arkitekturpolitikker, så har man i Sverige en national arkitekturpolitik. I spidsen for den står Sveriges rigsarkitekt Helena Bjarnegård. Danske Landskabsarkitekter sendte en hilsen op til hende tidligere i foråret og spurgte, hvad hun beskæftigede sig med lige nu:

"Jag jobbar enligt regeringens proposition för gestaltad livsmiljö som handlar om hela vår byggda miljö. Vi har ett specifikt regeringsuppdrag där vi fått i uppgift att i ett första steg ta fram kunskap och vägledning till kommuner och regioner inom områdena vårdens miljöer, arkitekturstrategiskt arbete i kommuner och regioner, upphandling och kvalitet etc."

Lovforslaget "Politik för gestaltad livsmiljö" (prop. 2017/18:110) kaster et helhedsorienteret blik på arbejdet med det designede bo- og livsmiljø. Lovforslaget udgør også en samlet national arkitekturpolitik. Ambitionen er, at bidraget fra arkitektur, form og design til samfundsbbygningen skal udnyttes fuldt ud til gavn og glæde for alle.

"Att en sådan utveckling kan komma till stånd är av väsentlig betydelse för samhällets framtidskridande och kräver ökad medvetenhet och tydliga ambitioner på alla beslutsnivåer", er regeringens klare holdning, som man kan læse i udgivelsen "Politik för gestaltad livsmiljö" udgivet af Regeringskansliet, Kulturdepartement. Hermed løfter Sverige sig op over Danmark og mange andre lande i prioriteringen af arkitektur.

Med den prioritering er Sverige en af de mest ambitiøse lande i verden i deres tro på, at arkitektur kan gøre en forskel i menneskers liv – så meget, at det er løftet op på regeringsniveau. Lovforslaget beskriver en tilgang til byudvikling, der kræver, at alle parter – både kommuner, regeringsmyndigheder, entreprenører, udviklere og rådgivere – fokuserer skarpt på arkitektur og design i alle deres beslutninger.

"Jag är också ordförande i regeringens Råd för hållbara städer", fortæller Helena Bjarnegård videre. Dette arbejde ligger i direkte forlængelse af den nationale arkitekturpolitik. For regeringen har i forlængelse af det igangsat flere initiativer, som bidrager til bæredygtigt designede bo-

Norra Djurgården – en ny bydel i Stockholm.
Foto/Photo: Susanne Renée Grunkin

RUNDE FØDESELSDAGE:

- 70 år: Karen Attwell, 12. juni
- 60 år: Karen Margrethe Bak, 23. maj
- 50 år: Bo Seidelin Hune, 11. maj
- Henning Christensen, 25. maj
- 40 år: Signe Søe Westergaard, 26. maj
- Helle Rye Westphall, 31. maj, Kamilla Aggerlund, 3. juni

DEADLINE:

- Landskab nr. 7: 14. september, udkommer 13. november.
- Landskab nr. 8: 19. oktober, udkommer 11. december.

selux

A | R A

Delicately floating illumination

selux.com

Landskabsarkitektur som brugskunst - en samtale om Health Design

Mette Juhl Jessen

Foto/ Photo: Steffen Brøgger-Jensen

I Arboretet nær Hørsholm suger beplantningen regndråber til sig. Det er en kølig aften, og Ulrika K. Stigsdottir og Ulrik Sidenius inviterer inden for i det hofløjede drivhus, der i dag er en del af Teraphaven Nacadia. Her trægger de, på akademisk korrekt vis, ud med definitionerne.

Ulrika: "Vi kalder feltet Health Design og definerer det som: "Det bevistede design af grønne områder og haver, så de på en særlig måde understøtter sundhedsprocesser og resultater i forbedrede sundhedsresultater". Det er et begreb, der stammer fra den amerikanske forsker Roger S. Ulrich."

Ulrik: "Der er ikke noget nyt i det, men når man nu får en definition, så kan man begynde at måle og veje på faktorerne i begrebet. På Bispebjerg Hospital kan man se, at man tidligere har været bevidst om, og aktivt arbejdet med, naturens sundhedsgavnige effekt, som man er ved at genopdage."

Ulrika: "Vi har arbejdet på KU med at lave en procesmodel, så man kan arbejde evidensbaseret med Health Design. Den er tænkt som en hjælp til praktikere, forskere og studerende."

Ulrik: "Når man arbejder med forskellige, eventuelt sårbare brugergrupper, er det vigtigt at forstå, hvordan netop de forstår miljøet. Når du er syg, kan du opleve og bruge miljøet betydeligt anderledes, end du gør, hvis du ikke er syg."

Der opstår en kortvarig pause i den engagerede talestrøm, og jeg spørger til, hvad det gav ved en designproces at arbejde med Health Design?

Ulrik: "Det gør det interessant, giver mening! Her skal man netop forstå og fange udgangspunkt i sin brugers

naturforståelse, og så være kreativ omkring det."

Ulrika: "Det er landskabsarkitekturen som brugskunst. Vi designer ofte for særlige mennesker, som har særlige behov, og vi vil gerne have, at de skal opnå noget positivt. Det er vigtigt, at de bliver har en meget central plads. Det skal balanceres med det æstetiske, som vi også beskriver i vores model, ellers bliver det bare fladt. Her er man nødt til at være en dygtig landskabsarkitekt. Modellen laver ikke arbejdet for dig."

Heldigvis for de to oplever de en stigende efterspørgsel på viden inden for feltet.

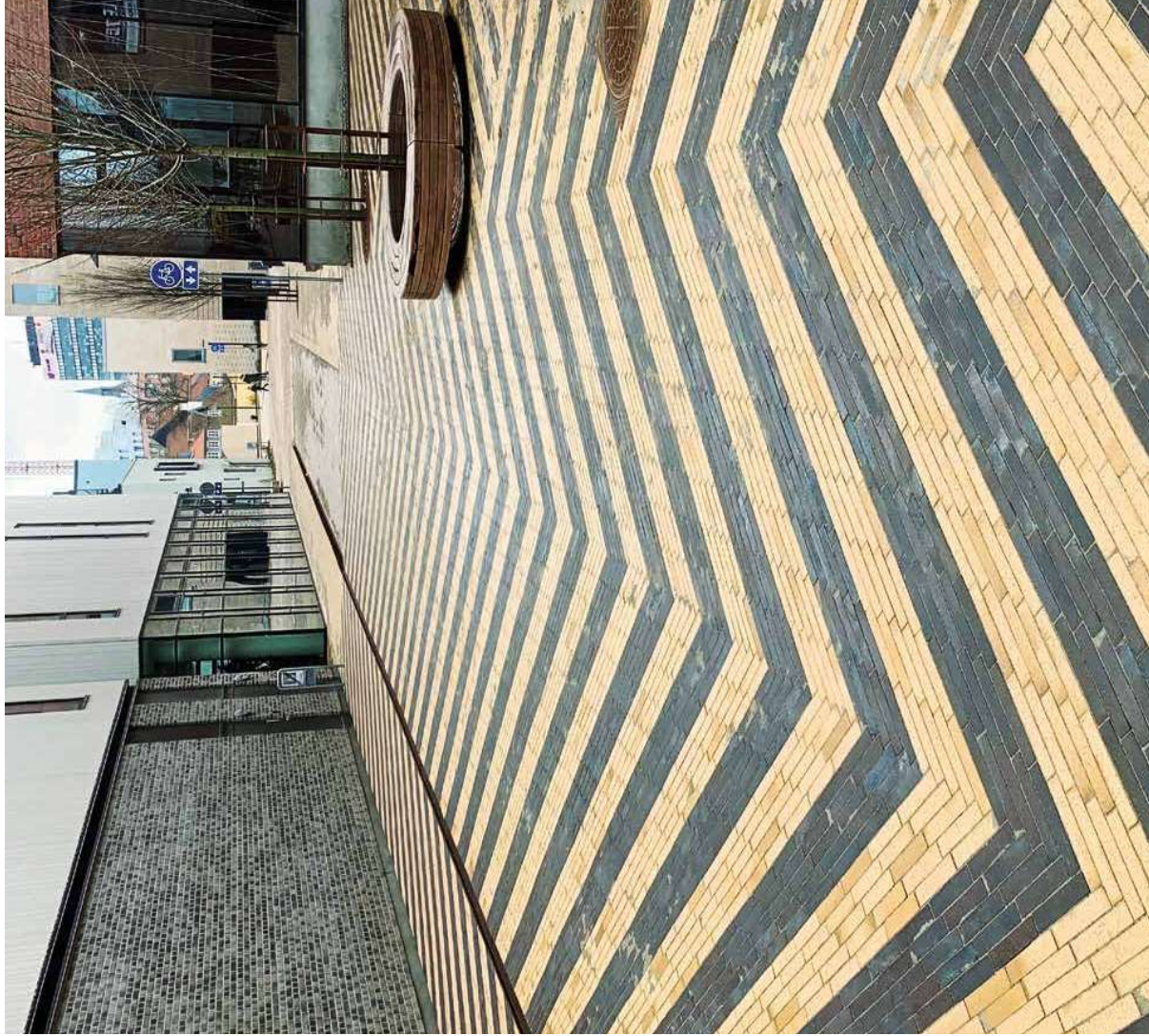
Ulrik: "Vi oplever en øget interesse og efterspørgsel fra blandt andet kommuner, fordi der er skabt mere og mere accept og bevidsthed omkring det. Men det er interessant, at det ikke så meget er landskabsarkitekterne, der kontakter os. Det er oftest de sundhedsfaglige. De ligger måske inde med en viden og en erfaring, som de gerne vil have hjælp til at arbejde videre med."

Ulrika: "Vi har fra starten valgt at være meget åbne og transparente og har bevidst produceret manualer, der gør vores forskningsresultater forståelige og anvendelige i praksis. De bliver læst rundt omkring, og vi mærker generelt en stor interesse omkring vores arbejde og vores resultater."

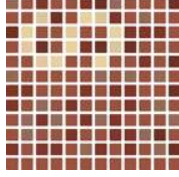
Ulrik Sidenius er landskabsarkitekt, cand.hort.arch. og ph.d. med speciale i "Health Design". Han arbejder som adjunkt på Københavns Universitet.

Ulrika K. Stigsdottir er landskabsarkitekt, ph.d. MSc i landskabsarkitektur og BA i kunsthvidenskab. Hun arbejder som professor med særlige opgaver inden for "Health Design", på Københavns Universitet.

Mette Juhl Jessen Landskabsarkitekturstuderende (KU). Har en BA i litteraturvidenskab og arbejder til daglig som studentermedhjælp på sekretariatet for Danske Landskabsarkitekter.

Projekt: Lille scene, TBT Odense
Arkitekt: Sweco
Produkt: Manchester + Elba klinker
Format: 266/50/70 mm

STEFFEN STEN

www.tegklinker.dk
RINDØ 3320 71 41-2020

**louis
poulsen**

LP Icon Mini

Design by Mads Odgård

Retrofit

Design to Shape Light

LED Upgrade • Bæredygtig belysning • Lavere energiforbrug • Billigere drift

louis Poulsen.com